

I. Fráter Erzsébet

Szimposium

Madách Könyvtár — Új folyam 15.

Szerkesztette: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből (1998)
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné (1998)
11. V. Madách Szimpózium (1998)
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói (1999)
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg (1999)
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok (1999)

© Benes Istvánné, Kozma Dezső, Mohás Livia, T. Pataki László

I. Fráter Erzsébet Szimpózium

Ez a könyv a Csécei Önkormányzat támogatásával készült

Csécei Önkormányzat—Madách Irodalmi Társaság
Cséce—Budapest
1999

Készült Budapesten, 1999-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963
ISSN 1219-4042

Előszó

Fráter Erzsébet nem tartozik azok közé a személyek közé, akikkel kapcsolatban évente meg lehetne rendezni egy tanácskozást; túlzottan kevés az, amit róla tudunk, s a levéltári kutatásoktól sem várható sok új információ vele kapcsolatban. Inkább a már meglévő ismeretek új szempontú feldolgozására nyílik lehetőség. Sokáig kérdéses volt, lehet-e, érdemes-e egyáltalán egy külön ülészakon foglalkozni vele?

Az ilyen kételyek eloszlatásához nemcsak az szükséges, hogy legyen néhány elszánt kutató, aki vállalja, hogy előadást tart a témáról. Legalább ilyen fontos az is, hogy legyenek, akik a körülmények megteremtésével komoly ösztönzést adnak a kutatóknak. Nagyvárad megyéspüspöke, Tempfli József 1996. október 4-én, a IV. Madách Szimpóziumon Nagyváradot ajánlotta az I. Fráter Erzsébet Szimpózium helyszínéül.

Az előkészítő munka során gyorsan kiderült: ha lesz szimpózium, akkor lesznek előadások, lesz hallgatóság is. Közben megjelent egy-két híradás a magyarországi sajtóban a közelgő rendezvényről: előbb a Népszava március 24-i számában, majd az Új Magyarország május 13-i számában e sorok írójával készült interjúból értesülhettek az érdeklődők a közelgő tanácskozásról, végül közvetlenül a rendezvény előtt T. Pataki László az Új Magyarországon adott hírt róla.

A résztvevők első csoportja június 27-én pénteken este érkezett Nagyváradra, a Kanonokszonon lévő Püspöki Hivatalba, a vacsorát azonban a református egyház által működtetett közösségi házban fogyasztották el, s ugyanott került sor másnap az előadásokra is.

Június 28-án szombaton délelőtt városnézéssel kezdődött a program. Ennek során a résztvevők megtekintették az ún. Fogtövi-házat, Fráter Erzsébet utolsó nagyváradai lakhelyét, ahol a hagyomány szerint 1862. november elején utoljára találkozott Madách Imrével. Városnézés közben a csoport eljutott a Barátok Templomába is, ahol Fráter Erzsébet sírjánál koszorút helyezett el. A templommal átellenben ma is a kórház található: az az ispotály, ahol 1875. november 17-én a költő hitvese elhunyt. Végül a délelőtti városnézés során a résztvevők

eljutottak a püspöki palotába és a bazilikába, ahol több kiállítást, valamint a város védőszentjének, Szent Lászlónak a hermáját tekintették meg.

A szimpózium előadásai délután 3 órakor kezdődtek. Addigra minden résztvevő szerencsésen megérkezett, s a helybeliek közül is jó néhányan eljöttek a tanácskozásra. Ha a résztvevőket név szerint nem is, a településeket talán érdemes felsorolni, ahonnan a szimpózium résztvevői érkeztek: Balassagyarmat, Budapest, Csáb, Csecse, Gyula, Kolozsvár, Nagyvárad, Nyíregyháza, Salgótarján, Szarvas, Százhalombatta. Vendéglátónkon kívül azonban legalább egy résztvevőt név szerint is illő megemlítenünk: Szabó Józsefet, aki a Nagyvárad Állami Színház 1974-es Tragédia-előadásának a rendezője volt, s akinek produkciója olyannyira elnyerte névrokonának, Szabó József püspöknek – a máig legnagyobb Madách-gyűjtemény alapítójának – a tetszését, hogy nagyváradai tartózkodását jócskán meghosszabbította. Mint ahogy meg kell említenünk azt is, hogy a Fráter család ma élő tagjai közül többen részt vettek a szimpóziumon, ahol előbb Csikász István versben üdvözölte házigazdánkat, majd Tempfli József megnyitója és Andor Csaba üdvözlő szavai után az előadások következtek.

Az előadásokat egy irodalmi összeállítás követte. Előbb Patakiné Kerner Edit és Csikász István részleteket adtak elő *Az ember tragédiájából*, majd T. Pataki László *Lidérccláng* c. monodráma következett Patakiné Kerner Edit előadásában, amelyet a közönség kitartó tapsa követett.

Vasárnap délelőtt a résztvevők Cséhtelegre látogattak, hogy megtekintsék azt az épületet, ahová előbb 1845 februárjában, majd néhány héttel később, márciusban utazott Madách, hogy aztán március 13-án megtartsák az eljegyzést. Az egykori Fráter kúriában (s a későbbi tulajdonos által 1914-ben építtetett kastélyban) ma az öregek otthona található.

A Fráter-kúriáról soha nem tettek közzé sem fényképet, sem metszetet; az egyetlen szűkszavú leírást az odalátogató Mohácsi Jenő adta róla még 1940 körül, az a Mohácsi Jenő, aki *Lidércke* c. életrajzi regényében meglehetősen kedvezőtlen képet festett a halhatatlan hitveséről. Igaz, néhány évvel később, amikor erre a látogatására sor került,

megváltozott a véleménye. Fényképet azonban ő sem közölt az épületről, így aztán nem is volt olyan könnyű eldönteni, hogy a mai épület azonos-e azzal, amelyben a nagy esemény történt. Leírása nyomán azonban mégiscsak megállapítható volt az épületek azonossága. Igaz, mára a homlokzati részt sikerült szinte a felismerhetetlenségig átalakítani (az egykori tornác és bejárat helyét csak két befallazott oszlop jelzi), de azért semmi kétség: itt volt az eljegyzés, ez volt valaha a Fráter-kúria, még akkor is, ha a helybeliek erről semmit sem tudnak.

A rendezvény utolsó eseménye a Nagyváradi Bazilikában tartott ünnepi szentmise volt, amelyet Tempfli József celebrált.

A rendezvény előadásain sokféle megközelítési módról szó volt, tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a témát olyan sok irányból sikerült körüljárni, hogy további elemzésekre nincs is szükség. Ennek illusztrálására két olyan szempontot említenék, amelyek a közelmúltban merültek fel, de amelyeknek mélyebb elemzésére eddig még nem került sor. Az egyik: miért és miként tett szert olyan különös jelentőségre a magyar kultúrában éppen ez a házassági konfliktus? Györffy Miklós meglátása szerint ennek egyik fontos – de eddig nem elemzett – oka az lehetett, hogy a XIX. századi magyar irodalomtörténetben (ha eltekintünk Mikszáth „névleges” válasától) ez az egyetlen eset – legalábbis jelentős alkotóink körében –, amely válással végződött.

A másik szempontot Petrányi Ilona vetette fel: miért is írt Fráter Erzsébet – közvetlenül a válás után – anyósának levelet? Végére is nem tőle vált el, hanem Madách Imrétől! Minthogy pedig Madách Imrének ebben az időszakban nem írt levelet, ez azt jelenti, hogy a férjnek ekkor már nem volt bebeszélési lehetősége közös sorsukba. De vajon miért nem? Lélektani értelemben vett önállótlanyságról lenne szó? Azt jelentené ez, hogy Madách helyett minden igazán fontos kérdésben az édesanyja döntött? Valószínűleg nem, sőt, bizonyos jelek inkább arra vallanak (legfőképpen magának a házasságnak a ténye!), hogy éppen ellenkezőleg, fontos ügyekben nagyon is értett hozzá a költő, hogy édesanyjára nyomást gyakoroljon, kedvező döntését kikényszerítse. Lehet, hogy a megoldás itt is – mint néhány más életrajzi vonatkozásnál – egyszerűen az, hogy Madách – meggondolatlanul vagy sem, ezt most ne firtassuk – elkötelezte magát, ígéretet tett arra,

hogy nem fogadja vissza Fráter Erzsébetet. Ha így volt, akkor még az is lehet, hogy ő maga mondta (üzente vagy sugallta) Fráter Erzsébetnek azt, hogy forduljon levélben az édesanyjához. Petrányi Ilona érdekes felvetése mindenképpen további elemzést érdemelne.

A két példa alapján minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a II. Fráter Erzsébet Szimpóziumon is lesznek még érdekes előadások, új szempontú elemzések. Az elkövetkezendő három év elég hosszú időnek látszik ahhoz, hogy egyfelől az előadásokban felvetett, másfelől az imént jelzett kérdésekre a kutatók megkíséreljenek választ adni. Ami pedig a rendezvény körülményeit illeti: az a mindannyiunk számára emlékezetes vendégszeretet, amelyben Tempfli József a résztvevőket részesítette, egyúttal azt is szavatolja, hogy akik első alkalommal eljöttek, azok – ha körülményeik engedik – bizonyára eljönnek majd három év múlva is, mi több: élménybeszámolóik nyomán talán azok is eljönnek majd, akik ezúttal nem vállalkoztak az útra.

A. Cs.

Tartalom

Bevezetés .....
11

9

Kozma Dezső: Fráter Erzsébet a Madách-értelmezésekben .....
13

Benes Istvánné: Egy őskép két asszonya: Anna és Erzsébet .....
20

Mohás Lívia: Fráter Erzsébet pszichológiai arcképe .....
33

T. Pataki László: Véd/vádirat Madách kontra Madách ügyben .....
53

Andor Csaba: Madách és Lisznyai .....
79

FÜGGELÉK

T. Pataki László: Lidérccláng (monodráma) .....
91

Bevezetés

„Ideje van a szeretésnek és ideje a gyűlölésnek; ideje a hadakozásnak és ideje a békességnek.” Hölgyeim és uraim, tisztelt kolleginák és kollégák, kedves vendégeink. Megkésve bár, de Fráter Erzsébet utóéletében is eljött a békesség ideje, amelynek első és mindmáig legfontosabb jele a halhatatlan hitves újratemetése volt.

Amikor sok évvel ezelőtt Tempfli József megyés püspök úr eltemette új – most már valóban végső – nyughelyére, a Barátok Templomába Fráter Erzsébetet, még nem sejtettem, hogy évekkel később egy társaság vezetőjeként tudományos rendezvényeket szervezek majd, még kevésbé azt, hogy e rendezvények sorában egyszer majd eljő a Fráter Erzsébetnek szentelt tanácskozás ideje is. Akkoriban úgy gondoltam, hogy várnom kell: a nálam idősebb és tapasztaltabb kutatók között majd csak akad valaki, aki felvállalja ezt a szerepet. Vártam 1989 előtt, majd 1989 után is évekig, mindhiába. Közben egyre többen kérdezték tőlem, mikor alakul újjá a két háború közötti Madách Társaság. Szívesen továbbítottam volna a kérdést, de csakhamar rá kellett jönnöm: nincs kinek.

Ilyen előzmények után 1993-ban előbb Grosschmid Péterrel, majd Praznovszky Mihállyal karöltve rendeztük meg az I. Madách Szimpóziumot. Azóta bebizonyosodott: évről évre meg lehet tartani ezt a rendezvényt, hiszen folyamatosan születnek új eredmények, mégpedig elegendő számban ahhoz, hogy évente egy-egy újabb kötetet megtöltsenek.

Fráter Erzsébet esetében egy évenkénti tudományos tanácskozásra képtelenség volna vállalkozni, mivel a személyével kapcsolatos eredeti dokumentum, vagy a megbízható, elemzésre méltó ismeretanyag csekély. De talán nincs is szükség erre. A tudományos elemzésnél maradandóbb emléket állítanak neki az irodalmi feldolgozások, ahol az írói képzelet bátran pótolhatja ismereteink hiányát. Illő tehát, hogy *Az ember tragédiája* fő ihletőjéről évente megemlékezzünk, tudományos rendezvényt azonban csak akkor célszerű tartanunk, ha valóban számíthatunk néhány új szempontú elemzésre.

Amikor tavaly tavasszal elgondolkodtam azon, hogy időszerű volna-e az I. Fráter Erzsébet Szimpóziumot megtartanunk, legelőször társaságunknak azokat a tagjait kerestem meg, akiről feltételeztem, hogy előadással is hozzá tudnának járulni a rendezvény sikeréhez. Miután Benes Istvánné, Kozma Dezső és T. Pataki László visszajelzéseiből kiderült, hogy előadók is lennének, Tempfli József megyés püspök úrhoz fordultam, mivel úgy gondoltam, Nagyvárad lenne a legmegfelelőbb hely a rendezvény megtartására. Pontosabban szólva van még egy hely, ahol az I. Fráter Erzsébet Szimpóziumot megrendezhettük volna: az érintett szülőfaluja, Csécsé. Az igazán elegáns megoldás persze az lett volna, ha Csécsén kezdődik, majd Nagyváradon folytatódik a tanácskozás; be kellett azonban látnom, hogy nem Amerikában, de még csak nem is Nyugat-Európában élünk: az a kb. 250 kilométer, amely a két települést elválasztja egymástól, a mi viszonyaink között kiszámíthatatlanul hosszú utat jelent, amellyel nem lehet kalkulálni. Le kellett tehát mondanunk arról, hogy mindkét településen ott lehessünk. Nem tudom, mivel vigasztalhatnám meg a Csécsén élőket. Mivel a II. Fráter Erzsébet Szimpózium időpontjánál is kiszámíthatatlanabbnak tartom azt, hogy a két település közelebb kerül-e addig egymáshoz, ezért azt ajánlanám: találkozzunk mondjuk három év múlva, a június utolsó hétvégéjét megelőző pénteken, vagyis (remélem, jól számoltam) 2000. június 23-án Csécsén, bízva abban, hogy onnan szombat reggel néhány óra alatt eljuthatunk majd Nagyváradra. S ha az akkori rendezvényen netán nem tudnék már részt venni – „Ideje van a születésnek és ideje a meghalásnak” –, arra kérem Önöket, emlékeztessék majd társaságunk leendő elnökét erre a tervre. A tudomány vagy a művészet időtlen ugyan – a prédikátor Salamon sem szól ebben az összefüggésben az időről –, mégis úgy vélem, mindannyiunk számára megnyugtatóbb, ha ideje van Madách Szimpóziumának és ideje Fráter Erzsébetének.

Kozma Dezső

Fráter Erzsébet a Madách-értelmezésekben

Az életmű kutatóit kezdettől fogva foglalkoztatta a költő házasságának története, ennek kihatása Madách művészi élményvilágára. Könyvtárnyivá duzzadt szakirodalom, családi és kortársi visszaemlékezések, levelek, sajtóviták, szépirodalmi alkotások útvesztőit barangolhatja be a Madách Imre élete és költészete iránt érdeklődő

Legutóbb a tudományos ülészek egyik szervezője, Andor Csaba adta közre Fráter Erzsébet leveleit, lírai verseit, tárta elénk ennek a sokféleképpen magyarázott házasságnak főbb momentumait. A kiadvány a *Fráter Erzsébet emlékezet I.* címet viseli, és az immár rangot szerzett Madách Könyvtár sorozatban látott napvilágot 1996-ban; Tempfli József megyés püspök (az ülészek másik szervezője) mély átérzéssel megírt bevezető soraival.

Természetes, hogy az irodalomtörténész ez alkalommal sem kerülheti meg élet és mű összefüggéseit, hogy *Az ember tragédiájáról*, a *Mózesről*, Madách lírai verseiről nem szólhatunk alkotójuk legszemélyesebb élettapasztalatai nélkül. Szendrey Júlia, Léda, Csinszka, Fráter Erzsébet nemcsak egy-egy nagy élet, hanem örökérvényű műveknek is részesei.

Nemcsak a világ színpadjait bejárt *Tragédiát* értelmezték sokféleképpen, igen különböző módon vélekedett a szakma Madách és Fráter Erzsébet kapcsolatának kilenc, házasságának hét esztendejéről, ezeknek az életrajzi élményeknek műveket alakító szerepéről.

Nem egészen fél évvel Fráter Erzsébet halála előtt, 1875. június 4-én Madách Aladár arra kéri levélben (tudjuk: hiába) a Madách-művek kiadását tervező Gyulai Pált, mondjon le a volt feleséget rossz színben feltüntető Bérczy Károly emlékbeszédének azon sorairól, amelyek szerint a fogságából haza siető költő otthon boldogságának csak romjait találja. Valószínűnek tűnik Andor Csaba feltételezése: a fiú azért védte, védhette édesanyját, mert nem tartotta elfogadhatónak az ifjúkori barát emlékbeszédének ezt a kitételét.

A korabeli sajtóban kibontakozó, főleg erkölcsi fogantatású vitákat még csak jelezni sem kívánom. E helyett inkább a korai Madách-irodalom egy-két megállapítására emlékeztetnék. Arra például, hogy Greguss Ágost már 1871-ben *A nő Madách tragédiájában* címmel értekeznek, hogy Haraszti Gyula 1882-ben Kolozsváron elkészült (1912-ben megjelentetett) dolgozatában „az emberiségre alkalmazott [...] *egyéni lét*” (az én kiemelésem – K. D.) tapasztalataira figyel, a változatlan, de a „gyarló Ádám” mellett más-más változatban megjelenő „még gyarlóbb” Évára. S bár ebben az értelmezésben Madách Ádámjának nem nyújt megnyugvást a családi élet boldogsága, a kolozsvári irodalomtörténész szükségesnek tartja kiemelni: az anyagi kar (tehát az Úr) biztató szavait mégiscsak Éva érti meg, ő közvetíti Ádám felé. (Köztudott: a mű nem egy későbbi magyarázója szintén nyomtatékkal szól erről.)

Morvay Győző 1897-ben Nagybányán megjelentetett, félezer oldal kitévő elemzése szintén a „szubjektív érzület” felől kísérli meg értelmezni a családi környezet, illetve a feleség szerepét. Fráter Erzsébetnek olyan emberi, női tulajdonságaira összpontosít, amelyek – mint írja – „bármely más költőt is szerelemre hangoltak volna”: konvenciókat nem tűrő őszinteségére, ártatlan kacérságára, töprengő kedélyére. (Ez is vissza-visszatérő gondolata lesz a Madách-irodalomnak.) Morvay e tulajdonságokból nyomban következtet is: mindezek az érzelmek csírái az asszony és a férj boldogtalanságának. S mert patológikus okoknak tulajdonítja a feleség viselkedését, fel is menti, hisz – jegyzi meg – „a hisztérikus nő menthető”. De nemcsak őt „oldozza fel”, hanem az anyát is: Majthényi Annáról nem feltételezi, hogy fiát legszentebb érzelmeiben sértette volna meg.

Hadd egészítsem ki ezt az ítélezést egy friss tanulmánnyal. Perdöntőnek a házastársak megnyilatkozásait tekintő Győrffy Miklós hívja fel a figyelmünket arra, hogy Madách anyja a házasság ideje alatt egyetlen rossz szót se írt le a menyéről. Sőt – írja a felelősséget megosztó Győrffy – „sok kedves említés viszont nem hiányzik”. (*A házasság mint intermezzo lefolyásához*. I. Madách Szimpózium, Salgótarján–Bp., 1995. 193.). Bevallottan is Madách egyik legkiválóbb értőjé-

nek, Barta Jánosnak finom lélektani megfigyeléseihez áll közel ez a vélekedés.

Igen érdekes módon: Morvay Madách belső elbizonytalanodását – magányérzetét, befele fordulását, betegségét – tekinti meghatározónak, a szerelmi csalódásnak mint művészi élményt alakító tényezőnek nem tulajdonít különösebb jelentőséget. Úgyszintén a felekezeti másságnak sem. Szerinte ugyanis, amit a női nem iránti idealizmusában felesége lerombolt, azt a család védangyalának, az anyának sikerült újból felépítenie. Madách egyik vallomására is hivatkozik, mely szerint anyjának köszönheti, hogy a *Tragédia* Éváját „kirívóbb színekben nem állította elő”. (*Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897. A szerző kiadása.)

Egyfajta kiengesztelő ítélet kap kiemelt helyet a következő évek Madách-szintéziseiben is. Madáchot az európai irodalom nagyságaként emlegető filozófus irodalomtörténész, Palágyi Menyhért sok vitát kiváltó könyve külön fejezetben tér ki a házasságra. Palágyi már azt is szerencsétlenségnek tartja, hogy a magányos, szellemi elszigeteltségben élő fiatal költő a szerelemben keres üdvösséget. S csak sajnálni tudja, hogy ama híres csodatevő ember Madách közzvényére talált orvosságot, és nem talált valami szert – ahogy ő kifejezi – a „heveny házassági kedv ellen is”. Így aztán azt mondhatnám, kettős modellt keres a *Tragédia* Évájában: a hazája szabadságáért mindenre képes Luciát az anya, a Kepler szín Borbáláját a feleség ihlette. Noha nem sok jó szó illeti meg Fráter Erzsébetet mint nőt sem (nem szép, műveltsége hiányos, úttalan utakon cipelteti magát egy-egy mulatságra stb.), *egyéniiségének varázsát nem vonja kétségbe*. A 21 éves költő ezt a különös, érdekes lányt szereti meg, ennek a „pajzánkodó személy”-nek (egyik Madách-vers szavai) lesz az áldozata. De áldozat ebben a beállításban az érzéseinek parancsolni nem tudó, heves vérmérsékletű Fráter Erzsébet is. Saját gyengeségeinek áldozata. Ezért inkább részvétet vált ki sorsa a szerzőben. Ennek legfőbb bizonyosságaként közli, illetve kommentálja a bocsánatért esdeklő asszony mély megrendülésből fakadó, címével (*Egyedül Anyai lelke élébe*) a pápai enciklikákra emlékeztető levelének hasonmását. Ezt az erkölcsi felmentést fűzi hozzá: „Látjuk, hogy nem lehet álnok asszony, ki e levelet írta, érez-

zük, hogy a levél egy makacs, de őszinte és alapjában véve szerető szívből fakad, ki most ocsúdik nagy eltévelyedése tudatára.”

Többé-kevésbé hasonlóan vélekedik a filozófiai szempontokat szintén nem nélkülöző Alexander Bernát is ugyanebben az évben kiadott – iskolai oktatásnak szánt – *Tragédia*-magyarázatában. Azzal a vitatható különbségtevással, hogy az isteni szózatot meghalló Éva: a gondolkodó Madách teremtménye; a kacér, szenvedélyes nő: a költőé. (*Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát. 1900. 317.)

Századunk első évtizedeiben nem egy kutató Madách *nőszemléletéből*, az örök nő Janus-arcából kiindulva fogalmazza meg véleményét. Voinovich Géza például úgy látja, hogy költőnk nő-eszményére rácafolt a valóság, s ezért sikerült egyetlen személyben (Éva alakjában) ötvözni fényt és árnyat, önfeláldozást és hiúságot, fennköltséget és érzékiséget (*Madách és Az ember tragédiája*. 1914). Riedl Frigyes egyetemi előadásaiban (1933) Madáchnak a női nemről írott akadémiai székfoglalójára emlékeztetve óv az egyoldalúságtól, az alábbi részletet idézve: „Fogadjuk el hát a nőt is olyannak, minőnek Isten számunkra alkotta. [...] Ne dicsőítsük érdemén túl, se ne nézzük le, mindkettőt egyaránt követeli férfiméltóságunk önérzete.” Érdekes módon: Halász Gábornak a Madách összes művei elé írott kísérő szövegében Fráter Erzsébet csak *egy szerepet* töltött be, hisz – hivatkozik Madáchra – a nő a férfi kiegészítője, de nem igazi párja.

Új értelmezési lehetőségeket Barta János korai, még a 30-as, 40-es évekből való munkái kínálnak. Elsősorban lélektani árnyaltságukkal. Azzal, ahogyan szerzőjük érzékeltetni tudja, miként lesz sorsformálónak a belső és a külső világ, miként ébred fel az *én* legmélyebb rétegeiben a vonzalom Lidércke különös egyénisége iránt. „Madáchot örökre magához láncolta, azért, mert a romantikus szerelmi élmények olyan lehetőségeit ígérte, amilyeneket szem nem látott, fül nem hallott” – olvashatjuk második Madách-tanulmányában (*Madách Imre*, 1942. 47.).

Az idézett sorok mellé odaírhatjuk az élményt megfogalmazó Madách-vers néhány sorát is: „És minthogyha megcsókoltad volna / E kebel vadon zengő dalát, / Képzetemben minden e világon / Oly dicsőn szellemüle át.”

Valóban, már-már metafizikai, vallásos átszellemüléstről, az „ön-maga jobb felére” rátaláló lélek legrejtettebb titkairól hoznak hírt az ilyen költemények, versrészletek. Csak közbevetőleg jegyzem meg: A költő születésének 150. évfordulóján Kerényi Ferenc – új forrásokat felhasználó tanulmányában – ilyen értelemben hivatkozik Madách korai (az Erzsikével történő megismerkedéskor keletkezett), az „örvény felé csalogó lidércként” Szontagh Pálnak bemutatató levelére. Amelyikben ilyenek olvashatók: „Hol kezdjek én írni ezen minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könnyelmű, minden lelkület és minden cinizmus mikrokozmoszáról?” (Kerényi Ferenc: *Új források a Madách-család történetéhez*. In: Madách-tanulmányok. Szerk. Horváth Károly, 1978.)

Azt hiszen, nem alaptalan Barta János megfigyelése: ez a misztikus bűvölet már eleve magában rejtette a bajok forrását. Még akkor is ezt kell mondanunk, ha voltak boldog pillanatai ennek a házasságnak. Természetük, egyéniségük egészen más volt, s a belső szakadékot csak elmélyítette ezeknek az esztendőknél nyomasztó légköre. És ha Madách olvasmányaira gondolunk, nem vonható kétségbe a korszmék hatása sem. De az sem, hogy Madách (bármennyire is magának írta ekkor verseit) a lelki válság fölé tudott emelkedni. A *Tragédia* ezt is tanúsítja.

(Még csak annyit: a Madáchhoz vissza-visszatérő Barta János egyik kései írásában szükségesnek tartotta emlékeztetni: a Fráter Erzsébettel történő megismerkedés idején – annak tudatában, hogy anyja nem örül a protestáns menynek – Madách is hozzászólt a vegyes házassággal foglalkozó királyi leirati vitához: elutasítva a vallási türelmetlenséget. (*Az ember tragédiája értelmezéséhez*. In: A pálya végén. 1987.)

Ismeretes, Szerb Antal 1934-ben megjelent, a magyar és a világ-irodalom mozzanatait összekapcsoló magyar irodalomtörténetében (a könyv jellegéből következően) pusztán néhány életrajzi adatot közöl. Így Madách életének e szakaszáról is: az anyós és a költekező meny nem férnek meg egymással, míg Madách fogságban volt – idézem – „feleségének hűsége megingott”. S bár a *Tragédia* szellemtörténeti helyét keresve, arról a magányos költőről szól, akinek élete „az anyja és

felesége között öröklődik fel” – Madách nőszemléletét olyan metafizikai princípiumként fogja fel, amely már a korai dámáiban jelen van. Tehát: nem a házasság következménye. Ugyanígy az apollói Ádám és a dioniszoszi Éva sem.

Közvetlen a II. világháború után Madách is – akárcsak Kemény Zsigmond – egyike lett a „kényes”, „problematikus” íróknak. Az 50-es évek elejének éles Madách-vitái után, a 60-as évek közepén elkészült akadémiai szintézis Madách-fejezete az újraértékelés jegyében íródott. Szerzője, *Az ember tragédiáját* a Világost követő korszak öszszegzőjének is tekintő Sötér István, a boldog házasság semmivé válását úgy említi (szükszavúan), mint a költőt ért csapások, kudarcok epilógusát. Az ok itt: Madách kiújuló betegsége. Az ugyanekkor megjelentetett *Tragédia*-elemzésében más is szerepel kiváltó okként. Eszerint a házasság azért bomlott fel, mert a feleség „nem tudott a még élő anyánál különbbé vagy legalábbis vele egyenrangúvá válni”. (A rövid fejezet Anya és fia címet viseli. *Álom a történelemről*. 1965. 15.) Ezzel magyarázható az elveszett Édent újratereíteni óhajtó Évának mint jelképnek az értelmezése: az „ideál” és „reál” egyensúlyának megteremtésére hivatott természeti szféra megtestesítője.

Pár év múlva Németh G. Béla – e korszak irodalmának jeles kutatója – szélesebb összefüggésben veszi szemügyre ezt az anyához kötődést. Múlt századi irodalmunk félszázadáról készült irodalomtörténeti összefoglalásában a magyar történelem nagyasszonyai közé emeli a saját és a nemzeti eszményekhez ragaszkodó Majthényi Annát. Nem pusztán arról van tehát szó, hogy az anya akarata ellen köttetett meg a házasság. A csalódás azért lehetett annyira megrázó, mert Madách a *környezetétől különböző életfelfogást vállalva* kérte meg Fráter Erzsébetet. „Az egyéni és nemzeti szégyennél is tragikusabbá tette esetét az, hogy házassága *rajongó eszmehite, szabadelvű életeszme-nyei* jegyében jött létre.” (*Türelmetlen és késlekedő félszázad*. A romantika után. 1971. 155. Az én kiemeléseim – K. D.)

Az életművel foglalkozó újabb munkák közül a két ember viszonyának a nemrég elhunyt Horváth Károly kismonográfiája szentel nagyobb teret. Írója egymásnak ellentmondó állítások, mendemondák tömkelegének mérlegelő felhasználásával (az igazságosztás szándéka

nélkül) követi a tragikus végű házasság történetét. Horváth Károly szerint is: a *filiszterség újtjáról letérő lány* tetszett meg Madáchnak, vált testet-lelket átjáróvá. S ami különösképpen figyelmet érdemlő: a pusztá életrajzi tények, emberi, alkati adottságok számos más körülménnyel (a két család múltjával, életmódjával, Madách közéleti tapasztalataival) egészülnek ki, válnak művek ihletforrásává.

Horváth Károly a „sors súlyos próbáját” (Madách szavai) megélt költővel párhuzamosan a tragikus nőt is elének állítja. Azt a Fráter Erzsébetet kíséri el a nagyváradi kórházig, akiről (több évi búvárkodás után) L. Kiss Ibolya 1966-ban *Az asszony tragédiája* címmel írt könyvet. Azt az asszonyt, aki élete végén – gyermekeinek szánt végrendeletében – maga is tragikusan élte meg a szakítást. S bár lehet, hogy a sokáig eltemetett (a nagyváradi *Kelet-Nyugat* 1991. október 19-i számában Andor Csaba által közreadott) vallomás stilizált, valamit csak elárul az élet peremére sodródott asszonyról. Egyetlen mondatát idézem: „Én csupán egyvalamit ismerek el: hogy olyan mélységesen szerencsétlen lény voltam, aki a balszerencsés körülményekkel vívott küzdelemben alul maradtam.”

A Madách-műben elmélyülni kívánók számára eligazító lehet az a körültekintő vizsgálódás, amellyel Horváth Károly (ha helyenként vitára késztetően is) a két ember viszonyának *műveket gazdagító* momentumait kíséri meg kitapintani.

A költő és Fráter Erzsébet együvé tartoznak, akárcsak *Az ember tragédiájának* egyensúlyt teremtő pólusai: az „arasznyi lét” és a „végetlenség” vonzása.

Benes Istvánné

Egy öskép két asszonya: Anna és Erzsébet

A könyveknek – ha van – sorsa, a jegyzett név: önképét vállaló sors. Mert a betűk karakterükben hordják a jelölő és a jelölt, az írásvető és az írás megbonthatatlan sorsközösségét. Hordják, hordozzák és közvetítik a létet beteljesítő s a létezés által beteljesedő ráeszmélést és megerősítést, a „legyen”-ben és a „jól van”-ban gyökerező szándékot, akaratot és értelmet. A valóság – mindig egyetlen – mindenné magasodó és szétáradó pillanatának szembesülését a pillanatba gyűlt, s éppoly megfoghatatlan valódiság mélységeivel.

Ahogy – korunkra – szinte nem maradt érték, ami elkerülhetne volna a profánná válás kísértéseit, az író-olvasó rutin is – alig felszínre hozható – sejtéseinek szférájába igyekszik visszaszorítani az írás teljesebb olvasatát. Azt az eredendő, romlatlan, csupán értelmezésében eltorzítható olvasatot, ami az égi-földi mértékek, az egyetemleges, az isteni harmónia – technikán inneni, szemléletességen túli – titkairól szólhatna. Ennek az ősi, az érzékszervi tapasztalással – valaha – egyenértékű élmény-képességünknek elgyengülése és leromlása hozza létre napjaink jól-rosszul képzett és használt szimbólumait, s e jelképek özönének szükségletét – a gyakran csupán egy teljesebb képnek és lényegnek silány utánérzéséről szólókat, vagy a tartalmatlanságot hangzatos s a háttérbeni hiányt elfedő fogalmak burjánzásában.

Ám mégis... Ha jól belegondolunk, beleérzünk és belenézünk bármilyen – evilági – létező dologba, jelesül épp a saját kézírásunk formáiba, alakulásába, futamába, mint a mikroszkóp lencséje alá helyezett vízcseppben, egyszerre megmozdul, élni kezd az eladdig mozdulatlanak tetsző, és mássá, egy más fajta történésé válik az addig nem, vagy csupán nem úgy és nem annak látott. S innen indul az út, hogy újra felfedezzük és megértsük a nem emlékezve is emlékeinket állító, a nem tudottan is tudatunkban rejlő elkötelezettségünk és kötelessé-tettségekünk intő példázatait.

Az írás él. Felidéz, rögzít és lerögzít. Vall az Egyről, az egyszeri teremtésről és felvállalja a folytatást, a továbbvívést, a megsokszorozódást és az újraképzést. Benépesít, eloszt, elrendez. Tükröz, tükröződik és visszasugároz.

Az írás tudja a törvényt, s kézírásunk felfedi a törvényhez való viszonyunkat és viszonyulásainkat. Az írásban ott a feladat, a művelet és a megoldás örök mintázata: a kölcsönös belátásé, a jóvátételé és a megváltásé.

Az írás sohasem veszítheti el eredendő szakralitását, mert az írás – miként minden, ami Istentől való – örök átváltozás, állandó átváltoztatás és felbonthatatlan szövetség a felajánlott, a bemutatott és a meghozott áldozatban.

E gondolatok külön- és többlet-aktualitását – itt és most – az egyazon tulajdonságok, képességek és hajlamok oly ellentétes pólusain égő és végletességük tüzeiben eléggő két asszony kézírásának elemzési tapasztalatai, a kettejük áldozatvállalásáról és áldozattá válásáról szóló történet adja.

Majthényi Anna és Fráter Erzsébet írásának egybevetésekor szinte nem fedezhető fel olyan személyiségképző tényező, ami, ha Annánál aktív, cselekvőkész, Erzsébetnél elfogadó, passzív ne lenne, így látszólag a két asszony egymás igényeit és szükségleteit széles körben biztosító és egymás erősségeit kölcsönösen megtámogató páros lehetett volna. Sajnos, csak látszólag és csupán adottságaik tükrében, ugyanis ezek, a minőségek szintjén harmóniateremtésre rendelt elemi erők, működésükben korántsem a másikat kiegészíteni akaró és képes készletként, hanem egymásnak ellentmondó, egymás dolgait kizáró, önérvényesítő törekvésként és történésként nyilvánultak meg.

Fráter Erzsébet nőiségének opálos gyöngyszemei az érzelmek számára fűzöttek. Erzsébetnek a női minta és anyaképmás hiányából származtatható énkép-fejletlensége és szerepbizonytalansága védtelensége miatt erős, de elfogadó, gyöngéden támogató barátnő-anya lett volna szüksége. Valószínűleg Madách Imre anyai kötődésének projekciói nem kis mértékben befolyásolták Erzsébetet a Költő iránti vonzalma létrejöttében – hogy majd ugyanezen tényezők valósága válassa is le róla.

Majthényi Anna eredendő képességekkel és hajlamokkal rendelkezett az ugyancsak nagyon nőies nők egy más fajta varázsával, nevezetesen a fellépésében, a megjelenésében is hordozott és onnan kivetített tiszteletigénynek és tiszteletkeltésnek, „nagyasszonyiságnak”. Ez a természetadta, s a maga helyén a valóság megerősítését szolgáló uraló erő Anna asszony világmépbében a hatalom és az erőfölény reprezentánsaként kapott helyet. Az önerőből-valóság és az önmegerősítés e keverékének furcsaságait férje halálának – úgy tűnik soha ki nem hevert – traumája, Imre fia egészségi problémái, a családi tragédiák és a gondok csak felerősítették, mi több, jó néhány tekintetben eltorzították, különös magatartásformákká alakították. Nem egy erőssége véglegesen vagy csak aktuálisan, s mintegy reakcióként, önformájából kifordult, visszájára váltott. Így lett a gyöngédség-szükségletből önkínzó és környezetét is meggyöttrő gondoskodás, az óvatos előrelátásból, az övéi féltéséből negatív kivetítések sokasága, bűnbakképzés, a múlt fényeiből komor és veretes rögeszmék világa, s a meglévők, a sajátként számon tartottak: a birtokoltak és a megállapítottak kényszeres megkötése a feloldás és a feloldozás lehetősége nélkül. S ahol az erő tehetetlenségérzetbe torkollott, a nőies érzelmeiről való kényszerű lemondás pedig az elutasításba, a tudatból eltüntetett okok és késztetések visszatéréseként és lázadásaként: a prűdéria és a praktikum fonák esztétikája: a dolgoknak egy saját ízlésre formált, gyakran már rendtelenségnek tetsző vagy ténylegesen is következetlen elrendezése.

Hogyan is ne irritálta volna ezt a keménységében, kényszerűségeiben és kényszerei által megcsontosodott, könnyedebb érzéki örömeinek szirmait teljességükben – talán – ki sosem bontakoztathatott boldogtalan asszonyt Erzsébet olykor csak sejthető, másszor – Anna számára – idegen fényeket felcsillantó, mindig a perc varázsával telített érzelemvilága! Azok a színek, az az ígézet, az az ígérethesség, amit önmagában meg kellett semmisítenie, amitől magában és magának kellett megvonnia az életet energiát, amire épp a halandóság és a halál ellenében kényszerült halálos csomót vetni – az életért és az övéi fennmaradásáért.

Mindkét írás vonatkozó jellemzői jól mutatják Anna és Erzsébet realitásérzékének közel azonos mérvű, de más-más irányú szubjektív-

tását, gondolkodásukban a tényleges tényektől való elvágyódásukat és elidegenedésüket, s egyben egy igen magas szintű értékítélet meglétét is. Ám míg Majthényi Anna a megszokásnak, az ismétlődésnek, a halmaznak, a „sok”-nak, a hasonlóságnak ad rangot, s egy már inkább archaikusnak, mint konzervatívnek nevezhető mércével mér, s e túlméretezett dolgok súlya képezi számára a renden belüli értéket, Erzsébet etalonja a rendkívüli felé tendál. Erzsébetet az egyszerű, a megismételhetetlen vonzza, mindaz ami épp megragadhatatlanságánál fogva nagyszerű, és bízva is csak kételkedést teremt. Erzsébet fanatikus és fanatizál, ígéz, de nem biztosít semmiről. Nincs súlya és nem tud megfogódzni semmiben. Sívár, de nem valódi lángjával égő, és nem valódi erőket égető, libegő lángocska mélyben rejlő kincsei fölött. Ha őseitől hozott sokirányú és kifinomult képességeinek szabadabb kibontakoztatási lehetőséget kapott volna is, az olyannyira vágyott visszaigazolás, megértés, megtámogatás hiányában minden igyekezetét csakúgy, mint önmagát, valószerűtlennek, hiábavalónak, valószínűtlen- és érték nélkülinek kellett éreznie. Tapasztalásai így sohasem válhattak állandó szinten tartható biztonságot nyújtó értékismeretűvé, azonban érzelmi gazdagsága és esztétikai érzéke többnyire hathatós védelmet szolgált a döntések és cselekvések számottevőbb túlzásai ellen. A mellőzöttséggel, a semmibevettséggel, létszükségleteinek szimbolikus és tényleges megvonásával Erzsébet egyre kiéhezettebbé, egyre szomjasabbá váló lelke mindinkább oda hajlik, hogy pótlást keressen, s mind könnyebben elfogadjon szinte bármit, ami olyan, mint a megoldás vagy hasonló ahhoz. A sorsdráma kezdetén még azért, mert önmagává akart válni, a dráma második felében azért, hogy ne kelljen porig alázott és érzelmeiből is kifosztott magára eszmélni.

Ahogy Majthényi Anna látszólagos ridegségének és fősვნისებისnek valódi oka sem a kicsinyes, primitív fukarság volt igazában, úgy Fráter Erzsébetnek – annyiszor felrótt – „könnyelműsége” sem a pazarlás iránti tényleges hajlamokban gyökerezett. E két asszony olyannyira akart szeretni, hogy minden fényüket akkora messzeségbe küldték, ahonnan az önmagukra már nem vetülhetett vissza.

A Mater szóban két másik szó gyöke rejlik: a matériáé és Éroszé. Az anyagé, amiből minden dolog lett és ami érezvén saját múlandó-

gát és az elmúlást, ezek fölötti hatalomként a formákba öltözést, a szereplehetőségeket s a mindenhatóság tévképzését kapta kárpótlásul. Ölelni s ölni, óvni és gyógyítani. Kizárni, befogadni, befoglalni, kihordani és magasra emelve felmutatni. És Erósz, aki a mítosz szerint egyidős a Föld Asszonyával, s akiről Szókratész így beszél: „Erósz nem szép és nem is jó. De Erósz nem is ember, hanem valamilyen démon az istenek és az emberek között. Erósz a Bőség és a Hiány szülötte. Még nem szép és nem is jó, de nem is a szépségnek és a jósnak teljes hiánya, hanem az átmenet, a javulás, a törekvés.”

Mater... Matéria és Erósz... Anna és Erzsébet. Részei egy kettétört képnek, s a képet, felcserélt helyzetükkel is, az egészlegességben részesítették.

Majthényi Anna és Fráter Erzsébet írásvizsgálati bizonyosságait egymás mellé helyezni és párhuzamba állítani annyi, mint az együvé válók egy képpé válásának – talán – évmilliókra visszautaló történéseit egyazon pillanatban szemlélhetni. Kettejük különös és fájdalmas világán át betekintést nyerni a Tragédia költőjének eonokat átívelő, s mégis, vagy talán épp azért, a nagy távlatok vonzása és a kicsinyes gondok iránti elkötelezettség között állandó egyensúlyozásra kényszerülő fiú voltába és férfi lényébe. Felvázolni Madách Imre egy-lelkét: szivárvány-egy-asszonyában, az örök nő madáchi ösképében, emberléptékű archetípusában.

Emlékezni és emlékeztetni két asszonyi névvel az e nevekben és e nevekkal jegyzett sorsra: Hannah=a kegyelem és Eliseba=Isten az én esküvésem.

Mohás Livia

Fráter Erzsébet pszichológiai arcképe

Fráter Erzsébet levelei, melyeket ő írt és amelyeket miatta írtak, beszélő dokumentumok. Élettörténete, melynek döntő fordulói ismertek, áttetszővé tesznek egy különös, szenvedésteli sorsot, egy nő életvezetését, viselkedési mintázatát, párkapcsolatának buktatóit, anyai szerepvállalását. Ha a megélt negyvenöt esztendejére mint egészre rápillantunk és egyetlen szót keresünk jellemzésül, akkor a *metamorfózisok* kifejezés illik ide.

Markáns váltások és átalakulások történetek ebben a jellemben és sorsban. Menyasszony korában, a csábítás-csábulás idején, dinamikus, lelkes, sodró és merész fiatal lány. „Más”, mint korának vidéki kisasszonyai. És tudjuk, Madách Imre szerette maga körül a nem mindennapi személyiségeket. A második szakasz az asszonyi létezés, a szülések és a megpróbáltatások kora. Ennek későbbi szakaszában Fráter Erzsébet már kétségbeesetten vergődik.

Férje börtönben, és ő az anyagi gondok rettenetével képtelen megbirkózni. Az elbájoló, varázsos kisasszonyból elszürkült panasz-masina válik, és anyóssal kötekedő kisstílusú asszonyság. Ezt követi az elhamarkodott válás és önállósulás, „házat visz” egy ideig Nagyváradon. Végül a lepusztulás ideje, a nyughatatlan, kevés beszédű nő úgy viselkedik, mint akit üznek, és labilis kedélyű lesz – egészen az eszelősségig. A metamorfózisok nem észlelhetők ilyen drámaian akkor; amikor kliens és pszichológusa akár órák százait is átbeszélgeti egymással, mert a legegyszerűbb emberi pszichikum is túlságosan gazdag ahhoz, hogy a jelen időszeléből átlássuk – együtt a múltjával és a várható jövőjével. Fráter Erzsébetről így visszafelé gondolkozva sok minden megtudható. Többek között az, hogy a menyasszonyi leveleiben miképp jelennek meg olyan mozzanatok, amik már hordozzák a későbbi buktatók lehetőségeit.

Pátoszt tud adni a szürke létezésnek

Vannak nők (és férfiak), akikre a tankönyv kegyetlen egyszerűséggel azt mondja: pszichopáták. A társadalom általában negatívan ítéli meg őket. Csakhogy sokan azt mondják, ők az élet sói, érdekesek, izgalmasak, varázsosak, szórakoztatóak és szeretetreméltók. Olykor tehetségesek valamiben. Fényt és pátoszt képesek adni a mindennapok szürkeségében. Néha ilyenek. Máskor viszont jobb elkerülni őket. A szaknyelv úgy mondja: a *pszichopata szociális adaptációs zavarban szenved*, képtelen kialakítani olyan viselkedési stratégiát, amely a maga számára hosszabb távra kedvező lehetne. A személyes és szociális térben hozott döntései nem megfelelőek, e téren elkövetett hibáiból és más tapasztalataiból sem tud tanulni. Ezért gyakran hoz rugalmatlan, oda nem illő döntéseket, sorozatosan „rosszul lép” ember-kapcsolatainak mezőjében. Ettől kapcsolatainak minősége kopik, és idővel ezek annyira fellazulhatnak, hogy már nem remélhet támaszt és védelmet. Fráter Erzsébet élete utolsó harmadára tragikusan ráillik emberkapcsolatainak szétfoslása.

A pszichopátia eredőjeként egyesek a veleszületett jelleget hangsúlyozzák, mások az élet során az idegrendszerért sérülésre gyanakodnak. Fráter Erzsébet pszichopátiájának van jó néhány olyan jellegzetessége, amely eszünkbe juttatja a Damasio házaspár neuroanatómiai munkáját: Phineas P. Gage híres esetét. Gage robbanásos bal eset kapcsán 1848-ban New Englandban – vasútépítés során – furcsán sérült meg. Áthatolt a koponyáján egy 3 cm vastag vas rúd és a koponyatetőn át távozott. Túlélte a balesetet, de a személyisége megváltozott. Az addig rendes magatartású ember nyers, tiszteletlen lett, a nők menekültek a közeléből, nem tudott beilleszkedni többé, nem tudott jövőt tervezni, állását is elvesztette. Halála után (epileptikus rohamhoz hasonló tünetek között halt meg) koponyáját a Harvard Egyetem orvostudományi múzeumába vitték és 120 évvel később a Damasio-házaspár modern kutatási eszközökkel, kifinomult műszerekkel vizsgálni kezdte. A rúd a prefrontális lebeny kérgében okozott szelektív változást. Az így sérülő ember az értelmi készségeit többnyire megtartja, de társas alkalmazkodásában zavar keletkezik. Gage tünetei hasonlítanak

Fráter

Erzsébet tüneteire, a megromlott jövőtervezési készségtől az egyre rosszabb viselkedési stratégiáig. A vég nála is, mint Gage esetében, epilepsziás rohammal jelentkezett. Fráter Erzsébet esetében olyan fizikai sérülésről, mely a prefrontális lebenyt direkt úton sértette volna, nem tudunk. De négy gyermekszülésről tudunk (első gyermeke meghalt), és a szülés bizonyos nőknél óriási fizikai és pszichikus megpróbáltatás. Arról a tényről is tudunk, amely nem csupán feltételezhetően, hanem valóban megrázta Fráter Erzsébetet, noha nem fizikai ütés volt. Ez az 1852. esztendő, amikor támasz nélkül maradt két gyermekével, ráadásul terhesen a következő gyermekkel. Ekkor jelentek meg váratlanul a császár kopói, és börtönbe vitték Madách Imrét. Talán ez lehetett az a szituatív élmény, amely katalizálta az adottságok szintjén meglévő pszichopátiát.

Ha tipizálni akarjuk, akkor talán az ún. *aszténiás* és az *élmény-sóvár* pszichopáták közé lehetne Fráter Erzsébet személyiségét besorolni. Az első típus képviselője a felelősséggel és az önállósággal járó megterheléseket nem bírja elviselni. Ilyen helyzetekben úgy érzi, őt túlságosan igénybe veszik, szorong, szenved és tudattalan vagy tudatos manőverezésekkel megpróbál kibújni a felelősség és az önállóság nyomása alól. Okokat konstruál, kifogásokat keres, például betegségekbe menekül, megsérül. Máskor vádaskodik, és a saját sorsa miatt másokra hárítja a felelősséget. Ezzel tovább rombolja interperszonális kapcsolatait. Miközben folyton segítséget kér, ahhoz túlságosan önfejjű és merev, hogy mások vezetését, irányítását elfogadja és azok tapasztalatait hasznosítsa. Fráter Erzsébetnek effajta magatartás-mintázata anyósával, Majthényi Annával való kapcsolatában domborodik ki legerősebben. Elvárná egész életében a tapasztalt nagymama támogatását, miközben néha egészen kisstílusú módon bosszantja. Például az erősen katolikus Majthényi Anna megüli Szűz Mária ünnepeit, de a református Fráter Erzsébet tüntetően épp ekkorra szervezi a nagymamákat és az ezzel járó felfordulásokat. Vagy: bár reverzalist adott, ezzel beleegyezett, hogy gyermekeit katolikus hitben neveljék, mégis tüntető daccal a református templomba viszi őket ünnepnapokon. A két nő, mikor egy fedél alatt él Sztregován, naponta összetűznek, Erzsébet dacoskodik, fölényeskedik, Majthényi Anna pedig lenézi a nála műveletlenebb ifjú nőt.

A sztregovai várkastély, Majthényi Anna otthona zord hangulatú. A főúri modorú nagyasszony 9 gyermeket szült, ötöt felnevelt, aztán öt unokát. Vaskézrel kormányozza a nagybirtokot egyedül, özvegyen. Magyarul itt ritkán beszélnek, a bécsi Burg etikett szellemét utánózzák, a nagyasszony senkit sem tart magához méltónak, unokái is csak bejelentésre jöhetnek hozzá. L. Kiss Ibolya szellemesen állapítja meg, hogy amikor ide Fráter Erzsébet belép, olyan, mintha a mediterránumból érkezne a fjordok világába, a telivér, csókos és fellengzős, kicsit műveletlen középnemesi lány strindbergi anyós mellé kerül. Rádásul úgy, mint anyósa legkedveltebb fiának felesége. (A nagyasszony egyébként 95 esztendőtt élte meg, kétszer annyit, mint fia, Madách Imre.)

Bizonyára, ha a fiatalasszony nem az az aszténiás-pszichopata, aki, ha nem szenved szociális adaptációs zavarban, akkor is nehéz a helyzete. Gyors és komoly szociális tanulásra lenne ilyenkor szükség, hajlékonyságra és némi alázatra, de tudjuk, e típusú pszichopata saját tapasztalataiból épp az emberkapcsolatok terén nem képes tanulni. Jelen viselkedésének következményeit képtelen felmérni. Viselkedési válaszai sorsrombolóak, nem tud e típusú személy olyan magatartási stratégiát szervezni, amely saját magának kedvező lehetne.

A másik típus, ahová Fráter Erzsébet besorolható, az *élménysóvár* pszichopatak csoportja. Szeretik és szinte előhívják a kényes-izgalmas szituációkat, szerepelni vágyanak, csodálatra és irigylésre méltónak akarnak mutatkozni. Publikumnak tekintik a társaságot és az orvosokat is. A rossz pillanatokban kiélt szereplési vágy megbotránkoztatja a környezetet, elvékonyítja a kapcsolatokat. Ilyen eset volt az, amikor Fráter Erzsébet felöltözik paraszt menyecskének, elmegy mulatozni a parasztok aratóbáljába. A tekintetes asszonytól ezt a frivolságot rossznéven veszik. A sztregovai kúriában ugyancsak kínos, feszült atmoszférát teremt azzal, hogy egyre költséges és zajos vendégségeket szervez. Madách már kijött a börtönből, de lehangolt, a bukott szabadságharc miatt visszavonul, nem kapcsolódik a társasághoz. Párkapcsolati buktató az így szervezett vendégség. Majthényi Anna is ritkán vesz részt a házi mulatságokon, ha igen, akkor Napóleonnól, Voltaire-ről társalkodik, ilyen témákhoz Fráter Erzsébet nem tud kapcsolódni.

Kénytelen a háttérben maradni, az élmény-sóvárság kielégítetlen marad, és a dacosságot erősíti. A nevezetes losonci bál, 1854 télutón, ahová Madách nem akar menni, nem is megy, de az akkor 27 éves Fráter Erzsébet szembefordul illemmel és etikettre kényes anyóssal. Neki érdekes élmény kell. Elmegy egyedül, azaz Meskó Miklós karján. De a bálban nem állnak szóba az illetlen perszónával, aki férje nélkül merészel mulatni. Ezzel kizárja magát a nógrádi dzsentrí társaságból, és Majthényi Anna ezt már nem viseli el, ragaszkodik ahhoz, hogy menyé távozzon Sztregováról.

Was will das Weib?

A női entitás talányos, talányosabb, mint a férfi entitás. Ezt a köznapi életből is tudjuk. Van Freud Zsigmondnak egy érdekes mondása, Marie Bonaparténak írja: „A nagy kérdés, amelyre még sosem válaszoltak, és amelyre – hiába tanulmányozom harminc éve a női lelket – magam sem találtam még választ: »Mit akar a nő?«» Was will das Weib? A talány azért lehetett régen a mainál is nagyobb, mert az ún. nőies, illetve férfias pszichikus vonásokat szigorúan kötötték a biológikumhoz. E téren a modern pszichológia nagyot lépett előre. Levált a mereven biológiai szemléletmódról. A nyugati világ nőmozgalmai és a harmadik évezred követelményei egyaránt inspirálják a feminin és maszkulin lelki sajátságok alaposabb elemzését. E munkák hozama annak a *szemléletmódnak az erősödése, mely sem a feminin, sem a maszkulin princípiumokat nem köti szorosán a biológiai nemhez.* Ezeket olyan intrapszichés jelenségekként értelmezi, amelyek lényegében mindkét nemből megjelenhetnek, mint sajátos mintázatú energiák és irányultságok. Az adott kulturális sztereotípiák determinálják azt, hogy mit engednek és mit büntetnek, ha a jellegzetesen maszkulin princípiumok, azaz energia mintázatok megjelennek egy nőben vagy fordítva, a jellegzetesen feminin princípiumok megjelennek egy férfiben.

A maszkulinitás jellemzői az áthatolás, a célra tartottság, a direktesség, az objektív analízisre törekvés. A gondolkodásmód inkább racio-

nális és lineáris. A külső világ felé irányul energiáival, ilyen teljesítmény központú a Western Spirit, a nyugati lélek. És tovább: a maskulin elv az emberben kodifikálja a törvényt, rendszerbe foglalja a tudást, értéke a személytelenség, ő a tárgyilagos bírő és a logosz, maskulin részünk válaszol a kihívásokra, aktív és kompetitív, mindegyre nekibuzdul és keresi a sárkányt vagy a szélmalmot, amellyel harcot kezdhetne és legyőzhetné. *Fő törekvése a hatalom és/vagy a teljesítmény.*

Ha valakire azt mondjuk, hogy „fallikus nő”, ezzel nem azt mondjuk, hogy pénisze van, hermafrodita, hanem azt, hogy szellemében és jellemében a maskulin princípiumok gazdagon jelen vannak, noha biológiai-anatómiai értelemben nő.

A jellegzetes feminin princípiumok éppúgy nem szorosan a biológiai nemhez kötöttek, mint ahogyan a maskulin princípiumok sem. A feminin elv számára nem a hatalom és/vagy a teljesítmény a legfontosabb, hanem *a kapcsolat* a többi emberrel, a gyerekekkel, a szülővel, a szeretővel, a férjjel, a barátokkal, a munkatársakkal stb. A feminin elv, illetve energiamintázat középponti formációja a reprodukció, az élet láncolatának továbbvitele, kicsit metaforikusan mondva: olyan barlang létrehozása, előkészítése, ahol az új lény megtestesülhet, világra jöhet és biztonságban lehet. A barlang mint szimbólum az otthon biztonságát is jelenti és az anyaméhet is. Az energiák trendje divergáló, nemcsak az otthonra terjed ki, hanem a megtermékenyülés előzményeire, a csábításra, a tetszeni akarásra stb. Nem azonos a fajfenntartás ösztönével. Az ösztön merev lefutású cselekvéssorban elégül ki, de amiről itt beszélünk, az belülről fakadó energia, ami nem a hormonok, hanem sokkal inkább az ego dilemmája. Az egész személyiség tanulja meg egy élethosszon át, hogy ezt az energiát miképp használja, miképp kezelje. Fráter Erzsébetnek ez a tanulási folyamat nem sikerült (bővebben erről a *Medea jelzés* c. részben).

További jellemzői a feminin elvnek a spirális gondolkodási stílus, az ember gondolkodása beleereszkedik a témába és körbe-körbe úszsza, akár egy szigetet, de nem alkalmas egzakt definíciók megszerkesztésére. Kevésbé érdekli a femininitást a dominancia, inkább az alázatra hajlik, a vallások a feminin birodalomhoz tartozóak. Amíg a

maskulin elv törvényt szab és elválasztja a dolgokat jó-nem-jó, igaz-nem-igaz alapon, a feminin elv elfogadóbb a sötét oldallal, és igyekszik azt magába olvasztani. A jungi pszichológia, amikor a személyiség Árnyék aspektusával foglalkozik, és nagy súlyt helyez arra, hogy lelkünk sötét felét megértsük és integráljuk – voltaképp a feminin elvet képviseli.

A feminin elv jelentős értéke az eros, ez itt a nyitottságot és játékoságot jelenti, ezek a kreatív folyamat lényeges elemei. Alkímiai jelenség az eros hatás, az én-és-a-másik viszonyának élesztője. Vagy a világban áramló „dolgok” összevegyítése, a vegyülés katalizálása.

A menyasszonyi levelek

10 levél, összeadva 200 körüli sor, hét hónap alatt íródtak 1844 december és 1845 június között. A címzett a völegény, Madách Imre. (Egy levélnél vitatják a címzettet, azt Fráter Erzsébet talán az édesapjának írta, de meggyőzőbb az a felfogás, miszerint ez is a völegénynek szólt.)

A levelek fellengzősek, áradóak és merészek. A levélíró nem fél érzelmeit kimutatni, sorai szinte egzaltált érzelmi támadások: „...önt végzetlenül akarnám boldogítani” [3]. „...ön iránti lelkes vonzódásomnak... szeplőtelen zománcát meg válásunk óta szilárdul táplállya kebelem” [1]. E levelekben mutatott bátor, nyílt, direkt és célratarított érzelmi magatartása maskulin jellegzetességre utal. Tudjuk, a múlt század kulturális sztereotípiái inkább büntetendőnek, mint dicséretesnek tartották az úri kisasszonyoknál az efféle kendőzetlen rámenősséget. Mint ahogyan később valóban büntették Fráter Erzsébetet merész viselkedéséért, bírálták, rágalmazták és kikapósnak mondták.

De a másik pólus, a feminin jelleg, legalább ilyen nyomatékkal benne van a menyasszonyi levelekben. Az önálvétó szerénységre és simulékonyságra gondolunk: „...Istenem agy erőt csekély lényemnek, hogy méltó tagja legyek tsalágyának” [3], „...ily igénten lény, mint én, nem képes viszonzni” ti. Imre jóságát [1]. A feminin princípiumok körébe sorolható az áldozatvállaló készség is: „...ne rontsd meg

magadat, inkább hagyj engem szenvedni” [9], „...örömmel szenvedek jó létedért” [10], „...megváltanám véremmel, tsak neked semmi alkalmatlansággal ne lennék” [11].

A menyasszonyi levelekből (de csak ezekből, a későbbiekből nem) az aphroditéi nő egyik jellegzetes és érdekes tulajdonsága világlik ki, az, hogy szerelmi kapcsolatában nemcsak a romantikát vagy/és a testi vágyat tudja érzékeltetni. Hanem ráadásul azt is, hogy részéről a mély barátság, a másik teljes empatikus megértése is jelen van, és állandó érzelmi készenléttel tud figyelni szerelmese érdekeire. Ez persze nem biztos, hogy igaz. Mégsem szándékos hazugság. Létezik a szerelmi kapcsolat e szakaszában *tudattalan félrevezetés*, az a sajátos mechanizmus, mikor olyannak mutatja magát a szerelmes, amilyennek a másik látni szeretné. A párkapcsolat kudarcának egyik csírája van itt jelen, mert később kiderül, az érzelmi készenlét, mely töretlenül figyel a másik érdekeire, érzelmeire és a derekas áldozatvállalás Fráter Erzsébetben nincs meg, tetteiben, viselkedésében, életvezetésének folyamatában ezek a készségek nem igazolódnak.

Az aphroditéi nő más jellegzetessége is látható Fráter Erzsébetben. Ez a női beállítottság a jelenben él, a jelen örömeire figyel, *érzelem- és indulatvezérelt*. Ez nem is baj, ha nem egyeduralkodó az érzelmi vezérlés. De a kudarcos életvezetésű nőknél rendszerint az. Véleményeikben, magatartásukban, döntéseikben a szeretem-nem-szeretem, élvezem-nem-élvezem vezérel, ritkán az igaz-nem-igaz, van-értelme-nincs értelme, mi-a-következmény. Érzelem- és indulatvezérelt nő esetében hosszú távon nagy a valószínűsége annak, hogy a saját sorsa kicsúszik a kézről.

Asszonykor, megpróbáltatások

10 db. levél, 312 körüli sor. 1853. márciusa és 1854. júliusa között írta. Nyolcat Madách Imrének, egyet anyósának, egyet Madách Károlynak.

Házasságkötés (1845. július 20.) után Csesztvén élnek, születnek sorban a gyermekek. Erről a hét évről és a házastársak intim életéről

mást nem igen tudni. 1852. augusztusában a császári kopók vasra verve viszik Madách Imrét a pozsonyi börtönbe. Fráter Erzsébet ekkor tudja meg, hogy férje fegyvert rejtegetett, és bűjtatta, mint kertészét, Kossuth Lajos szárnysegédjét, Rákóczy Jánost (akit a bécsi kamarilla halálra ítélt). Fráter Erzsébet megbántódott, egyfelől mert ezeket a súlyos dolgokat férje eltitkolta előle, bizalmatlanságot és lefokozást érezhetett ki ebből, másfelől, mert a családfő saját családjának érdekeit kockára tette Rákóczy János bűjtatásával.

Madách Imréhez írt levelei részben a börtönbe, más részük Pestre vannak címezve, a szabadulás után itt tartózkodott Madách. A levelek tartalmát és a terjedelmük jelentős részét megtölti a panaszkodás, a szüntelen pénzkunyerálás, roppant önsajnálát és az anyagi gondok miatti keseregés. Jellemző aránytalanság ez, például az 1953. március 6-án kelt levél 22 sorából 18 sor ilyen tartalmú. Vagy az 1953. május 12-én kelt levélnek első két sora kifejez más is, mint jajgatást, imígyen: „Nints tollamnak hatalmába hogy azon örömet kifejezhetné mi keblemben lakik mi olta szabadon tudlak” – majd mint rendszerint, a figyelmet ismét önmaga nehéz sorsára fordítja: „...felderült a jóremény bennem, mert már ez is elkezdett hagyni a sok testi lelki gyötrelmem miatt.” [14] És tovább még vagy 40 sor, tele az anyagi és egészségügyi gondok sirámaival, és férjének adott megbízatásokkal, többek között azzal, hogy felesége adósságait rendezze. Ironikus, hogy közben ilyen mondatokat is ír: „...nem nem panaszkodni nem akarok tudok én túrni is”. [14]

E szomorú életszakasznak talán legjellegzetesebb levele az 1853. június 4-i keltezésű. Csapda észlelhető itt, melybe beleszorult ez a szabadságra, mozgalmasságra vágyó lélek, a forrófejű, indulatvezérelt természetével. Mindehhez a gondokkal és terhekkel birkózni nem tudó jelleme, mely egyre csak kívülről várja a segítséget. Itt van három gyerekkel, ekkor négyéves az egyik, kétesztendő a másik és kéthónapos a harmadik. A szülést még nem heverte ki. Pénze nincs. Asszonyi feladatokat bíz Madách Imrére, „házi kalapom kitisztítását intézd”, „küldj cipőt”, intézd el a „szelem ruha derekát”, anyósa nem ad pénzt, így a húst és a cselédet nem tudja kifizetni, gyerekestül rongyosak, „küld ki a napernyőm” stb. A további levelekben is folyton és

eközben bocsánatért esedez, amiért kér. Keserű és szomorú, majd ismét a pántlika, a kalap, a schottis szalag, „váltsd ki a két paplanlepedőt”, ilyen témák kapaszkodnak zavarosan egymásba. Hogy Madách Imre miképp reagált e szánni való nő szájalmas leveleire – ezt nem tudjuk. „Te csak virág légy, drága csecsebecs, haszontalan, de szép, s ez érdeme” – írta később a Tragédia egyik nőalakjára. Csakhogy szegény Fráter Erzsébetnek nem volt módja arra, hogy csupán virág legyen és drága csecsebecs.

A feminin elv középponti formációja az élet továbbvitele, új ember kihordása és felnevelése. Az a mélyről jövő energia, ami erre készítt, nem redukálható biológiára, nem egyszerű hormon kérdés, hanem az ego dilemmája. Miképp élte az anyai szerepet Fráter Erzsébet? Miképp bánt ezzel a roppant sajátos energiakészlettel?

Leveleiben ritkán említi gyerekeit, a hiány kissé árulkodó. Néha megjegyzi, hogy „A Gyermek szép nőnek és egészségesnek” [12], „...a kis Jolán napról napra szob és jó áldott gyermek” [14], olykor panaszkodás közben utal rájuk: „...gyerekestül rongyosak vagyunk már majd megöszülök” [16] Madách Károlynak írt, szemrehányásokkal teli levelében hivatkozik rájuk: „...mint három gyermek Anya... mire számíthattok” [13]. Van egy különösen keserves levele, harmadik élő gyermeke születése után két hónappal írta, a labilis idegállapot itt betudható talán a szülésben kimerült testnek és léleknek: „Ára és Jolánka betegek himlősek mint én Doktort nem hozatok én sem orvosoltam magam türjönök ők is, úgy is a jó lett boldogság a sírba lakik csak nekik lesz jobb ha nem ismerve az elet keserűsegeit ott lelik fel örök nyugalmakatt.” [15] A „jobb lesz a másvilágon” kísértését sajnos jól ismerik a női kriminalitással foglalkozók. A sorsukból kiutat nem találó nők esetei ezek, akik a gyermek elpusztításával reagálnak a reménytelenségre, így állnak bosszút a sorson. Az östípus az antik világ nyughatatlan, varázsos varázslónője, Medea. Története szerint amikor Medea csalódik férjében, Jászomban, mert az elhagyja őt egy királylány kedvéért, két közös gyermeküket is elvinné tőle, akkor Medea elpusztítja a kisfiúkat. Fráter Erzsébet levelében ez a pár sor: „...boldogság a sírba lakik csak nekik lesz jobb ha... ott lelik fel örök nyu-

galmakatt” Medea jelentkezése, felvillan itt az egykor varázsos nő keserves arca.

Négy gyermeke születik. Az első hamarosan meghal, Madách Imre volt a neve. A második a szabadságharc esztendejében születik, 1848. január 1-én. Aladárnak keresztelik. Madách Aladárnak három verses kötete jelenik meg, a hazai spiritizmus népszerűsítője. Édesapja hagyatékának gondozója. Fráter Erzsébettel szemben döbbenetes keményszívűséget mutat, amikor az anya már csavargóvá züllött, és járandóságát hamar elverve egyre Aladárhoz fordul. Tizenhétéves fiához így ír az 1865. november 8-án kelt levelében: „...mamácskád szívét sötét szavaid szét nem tépték, oljan az, mint a vijasz – minden, mi delejesen meleg, olvadóvá, lágyá teszi azt, míg ellenben ami sötéten zord, acél keményre dermedti azt (és nekem Sztregova ilyen volt!)” [27] Nem tudni, mik voltak Aladár sötét szavai, de itt még az anya kedvesen reagál. Egy tíz esztendővel későbbi Fráter Erzsébet írta levelben viszont ez áll: „...ha a 204 forint e hó 23-án itt nem leend, én téged végrehajtás mellett megzalogosítatlak.” [28] E levél előzménye az, hogy Aladár beszüntette anyjának a fizetést, csak elvétele küldött némi pénzt Szakállnének, aki rövid ideig gondozta anyját. Aladárt a szülők válása után az édesanya átengedi a nagyanyának, Majthényi Annának, a méltóságra sokat adó, a bécsi Burg szellemét és etikettjét ápoló művelt nagyasszonynak. A sors fintora, hogy Aladár erősen rangján alul nőszül, olyan nőt vesz el, akit társadalmi osztálya elfogadhatatlannak tart. Majthényi Anna akkor elköltözik, elmenekül Sztregováról, nem hajlandó egy fedél alatt élni a nővel, aki talán a sokat kellemetlenkedő Fráter Erzsikénél még kevésbé nyerné el tetszését.

Fráter Erzsébet harmadik gyermeke Jolán. A válás idején 3 éves. Ő az egyedüli, akit anyja magánál tart 11 éves koráig. Egyedül Jolán életvezetése tűnik stabilnak. Ő az, aki természetes jólélekkel kiáll édesanyja mellett a húszas években, amikor fellángolt a vita Fráter Erzsébet érdemei és érdemtelenségei körül.

Negyedik gyermeke Borbála, akit Ára néven emlegetnek. Őt is Majthényi Anna nevelte kicsi korától, méghozzá bigott szigorral. Itt is mutatkozik a sors keserű fintora: Ára 25 évesen a Lipótmezőre kerül, ott is hal meg és kórlapján az áll: nimfomania.

Az anyai szerep évtizedeken át tartó összetett feladatsor, roppant súlyos és felelősségteljes. Aki sima ügynek véli, az aligha tudja, miről beszél, tapasztalatlan vagy tudatlan, esetleg szemforgató. Vannak nők, akik nem bírják el az anyasággal járó megpróbáltatásokat, nehéz ki mondani, de Fráter Erzsébet valószínűleg közéjük sorolható. A természet és az istenek valami másra jelölték ki őket. Ha mégis anyákká lesznek, ez olyan, mintha a természet csapdába ejtette volna őket, neurotikussá válhatnak, különösen ha nem áll mellettük erősen és szilárdan elszánt segítőtárs. Fráter Erzsébet esetében ez gyanítható. Van egyfajta házasság modell, amellyel a szakirodalomban is, klienseim között is találkoztam. Rendszerint lassan tűnik elő, azaz már bőven foglalkozunk a neurotikus nő gyermekkorával, pszichoszomatikus panaszaival, álmaival és pszichoszexuális fejlődésével, mikor lassan kiderül, hogy a fő gond a házastárs. A férj kiszámíthatatlan, felesége már elvesztette férjébe vetett bizalmát, úgy látja: társa tökéletesen alkalmatlan arra, hogy a család létalapját biztosítsa, de még csak komoly erőfeszítéseket sem tesz e téren. Anyagi kudarcok rendre előfordulnak, ami a családot megviseli, bizonytalan és méltatlan helyzetben tartja. E modellben a férj rendszerint könnyen átsiklik a családot ért frusztráltságok fölött, a feleség ellenben szorongásos rohamokkal reagál, tehetetlensége akkor mérgező, ha a nőnek nincs saját jövedelme, saját vagyona, így kiszolgáltatottsága teljes. Ha ez az állapot folyamatos vagy ismétlődik, akkor neurotizál, és a neurózis a házasságból ered. Nem arról van szó, hogy minden nő neurotikus lesz, akinek férje nem tudja a közös gyermekeket, a népes családot maradéktalanul ellátni. Ilyen élethelyzeti kátyúba huppanva sok nő képes mozgósítani saját maszkulin készségeit: hűvösen, objektíven és célratartottan, racionálisan szembenéz saját lehetőségeivel. A külső világ felé fordul és kompetitív módon kihívásként fogja fel helyzetét, nem pedig kudarc-ként. Azaz „beszáll a ringbe”, „felveszi a kesztyűt”. Nagy alkotók lényre sokszor ellentmondásos, emelkedett, humanista és magasrendű eszmeiséget képviselnek munkáikban, miközben a mindennapokban a közvetlen emberi kapcsolataikban ezek az eszmények nem realizálódnak. Igaz, ellenpélda is van, J. S. Bach zseniális alkotó és rengeteg gyermekét kiegyensúlyozottan neveli. De már Goethéről mondja

Szerb Antal (A világirodalom története, Magvető K. 1962. 462.old.): „Ez az ember a legemberibb minden ember között, teljességre érve elvetett magától minden emberi kapcsolatot. Anyját tizenhárom éven keresztül nem látogatta meg, mikor felesége haldokolt, beteget jelentett és nem kelt fel az ágyból, a fiatal költőkre hegyként nehezedett közelsége... Hölderlin vadul menekült el Weimarból”, Goethe mérhetetlen ellentmondásait harmóniába tudta hozni, démonjait féken tartotta. Egy másik óriás, Jean Jacques Rousseau azt írja magáról a *Val-lomásokban*, hogy gyermekeit lelencházba adta, ő akit *Emil* c. munkája miatt a gyermeknevelés történetének kiemelt alakjaként tartunk számon.

Alkotó férfi és aphroditéi nő

A lehető legjobb párosítás – *a mű szempontjából*. Ám, hogy az emberpár miképp kerül ki abból a forró és gyanús katlanból, amit a mű láthatatlan hálószerkezete köréjük épít? Ez előre sosem tudható. Lehet, hogy mint Fráter Erzsébetnél: Aphrodité Kómíves Kelemenné sorsára jut. Beépül a műbe, kötőanyagként, mindig emlékezni fogunk alakjaira, Évára, Keplernére és a többiekre, miközben az a valóságos nő, aki Nagyvárad utcáin járt, kelt valaha, méltatlanul lepusztul és kiüresedik.

A női entitás aphroditéi oldala jól észlelhető, ha azt figyeljük, ki NEM Aphrodité. Elsősorban nem Demeter. Nem a demeteri adakozó anya, kinek az az élete és öröme, ha másokat táplál. Ám ha Demetert Persephonétól, a gyermekétől meg akarják fosztani, és elviszik Há-dész-Sztregóvára, akkor az anya Zeusztól, az istentől sem riadozik, akkor oly energiával képes küzdeni, hogy a demeteri haragtól majdnem kipusztul a Föld. Aphrodité nem is Héra. Nem az örökkön-örökké feleség, aki száz körömmel kapaszkodik a férjébe, mert nélküle a feleség fél-ember, lényé csökkent értékű és soha bele nem egyezne a válásba. Nem is Athéné az aphroditéi nő, Athéné a mesterségek nagyasszonya, a nagyformátumú teljesítményekre kész és ezekre büszke nő. Fráter Erzsébetet nem motiválják a demeteri, a hérai, az athénéi energiák. Az aphroditéi nő ereje a szerelem, fel tudja kelteni maga

iránt az emberek érzelmeit, a rokonszenvet, a gyengédséget, férfiaknál a szerelmet. Egyben az alkímia istennője is, és a férfi számára rejtélyes és nagyszerű hozama lehet a kapcsolatban ez az aphroditéi vegytan, az a titokzatos erő, mely valamiképp összevegyíti még a lát-szatra össze nem illő dolgokat is. Úgy hoz össze jelenségeket, hogy abból *valami új keletkezzék, egy opusz vagy más kreatív tett, hatására valami elindul az emberi szellemből hódító útjára.* Nehéz megmondani, hogyan jön létre az a finom áramlás két ember között, ami katalizálja bennük az alkotó erőt és fölszabadítja a teremtő energiákat. Megjelenhet a tanár–tanuló, a mester–tanítvány, a pszichológus–kliens, a kiadó–szerző között, épp ez az ismérve annak, hogy jó minőségű-e az adott munkakapcsolat.

Fráter Erzsébet nagyon büszke volt arra, hogy Madách Imre nélküle nem írta volna meg *Az ember tragédiáját*, és igaza lehetett. A nagy mű előzményeihez, lelki megalapozásához, az indulati töltések sűrűsödéséhez kellett a szerelem elragadtatott hónapjai, évei, az az extatikus hév, ami a menyasszonyi levelekből érezhető. Madách Imre *Vadrózsák* versciklusát úgy tartják számon a kutatók, mint amit biztosan Fráter Erzsébethez írt. „Míg te jöttél, mint a felkelő nap, / El halványult minden fényeden, / Be töltéd a földet, s ámulattal / Új ragyogványt láttam mindenben.” Erős érzelmi hullámok sejthetők itt. Ennek a szöke, vékony, szívbeteg és neuraszténiás fiatalembernek szüksége volt rá, pontosabban kellett a később keletkező műnek, hogy Fráter Erzsébet merész szerelme sodorja. Az ezerholdas komolykodó földbirtokos fiatalember beleszeret a tüzes, eleven, kacér bihari lányba. Érdekes a *Vadrózsák* versciklus két sora, melyre Andor Csaba hívja fel a figyelmet, ez mintegy előképe *Az ember tragédiája* öngyilkossági jelenetének, a szikláról leugrás mozzanatának: „...ha nemmel válaszolsz szavamra, / Vigaszt nékem az a szikla ád”. A halállal is kötekedő férfi hang, a mélyen megérintett szerelmes. Tudjuk, Fráter Erzsébet nagyon is igennel válaszolt.

Kellett az alkotáshoz a későbbi fölsebző harcok is, azok a dominancia küzdelmek, melyek a két szeretett nő között zajlottak. „...két világ közé hajítva, / Melyikhez nyújtsam jobbam, nem tudom. / A test alá vágy, és a gondolat föl. / Ne küzdjete! Ne küzdjete!” A börtön

szenvedése, majd a házasság összeroppanása és fájdalma, az elválás keserősége is kellett. Ám ha a költő benne ragad ebben a kapcsolatban, és megbéklyózzák a napernyő, a „szelem szoknya”, a „cipőt vásárolj Imre”, a „menjünk mulatni” és „János, nekem szükségem volna pénzre” stílus, akkor nincs mű. A kreativitás szikráját nagyra növelni, lélekteli muníciót adni fájdalomból és boldogságból – ezt megtette Fráter Erzsébet. De köznapi gondolkodásával el is nyelte volna az alkotókedvet és energiákat, ha együtt maradnak. A nő a férfi számára a fejlődés katalizátora és lehet csapda is. Az író ebből a csapdahelyzetből kilépett. „Ellenállottam nőmnek, hogy könyörge, / Szerettemet hallgattam mint zokog, / Most már jöhet sorsomnak bármi vése, / Nyúgodtan várom, oh, erős vagyok”.

A válás és a válás után

A losonci bál botránja után Majthényi Anna kiutasítja menyét, és ez év nyarán, 1854-ben megkötik a válási egyezséget. Fráter Erzsébet miután ezt aláírja, akkor döbben rá, hogy teljesen kifosztotta magát. Ez a tette már nem fellengzős szerepviselkedés. Most elveszíti Imrét, „Édes Emmikém”-et, ahogy leveleiben szólította. Elveszíti gyermekeit, hiszen átengedi őket a Madách családnak. Kétségbeesik, rohan Pestre, hogy az iratot visszaszerezze, mielőtt még a közjegyző hitelesítené, a „...szerentsétlen irást, tsempli nélkül haza hozni” akarja, de elkésik. Ezután úgy lép, ahogyan kilenc esztendővel ezelőtt léphetett volna, ha nem ő Fráter Erzsébet. Anyósához fordul tanácsért és segítségért. Épp ahhoz, akitől a legkevésbé várhat megbocsátást. Nem is kap, még csak választ sem a négyoldalal bocsánatkérő levélre. Ilyen esetben a pszichopata igazolva látja azt, hogy a világ rossz, őt kifosztják, őt ellenségesen kezelik, s elmosódik benne, hogy maga készítette elő a világ ilyenét rosszaságát. A levél megszólítása: „Egyedül Anyai lelke elejébe!” Döbbenetes levél, szomorú példája a rosszul időzített viselkedési manővereknek. Most alázatos, most szíves és simulékony, most belátja, hogy túlértékelte önmagát. Válaszra se méltatják.

Valaha azt írta Madách: „Óh talán bűn is ahogy imádlak, / Keblem oltár, mellyen képed áll / És kívüle az egész kebelben / Semmi, semmi más helyt nem talál. / ...S hogyha képed elhagyá e szívet, / Borzadok mi úr maradna ott”. Fráter Erzsébet képe elhagyta Madách szívét, és az úrt, amitől a költő borzadt, kitöltötte az opusz, válásuk után nekikezdett a Tragédia megírásának. A lélek szenvedéséből fakad minden szellemi alkotás, mondja C. G. Jung, és ez a gyógyulás útja. Övé a költészet. Volt felesége pedig elindul a váradi kiskocsmák felé. Fráter Erzsébet még 21 évet él. Előbb, a rokonok szerint „nagy házat” visz, de pénzzel nem tud bánni, a tartásdíj kevés, rendszertelenül jön, évjáradékát előre lefoglalják, mindene zálogba kerül, feladni kényszerül ezt az életformát. Kiköltözik Cséhtelekre, rokonokhoz. Ekkor már üldözésszerű gondolatai vannak és céltalanul él.

Jolánkát a válási egyezség szerint vissza kell adnia. Madách Imre jön személyesen a gyermekért, hívja vissza feleségét Sztregovára, de az az anyósa miatt nem megy.

Az ember tragédiája elkészül és hatalmas siker. A válás után tíz esztendőre hal meg Madách Imre, 1864 októberében. Ez évi keltezésével Fráter Erzsébet négy levelét olvastam, mind a négyben a törvényesen megítélt tartásdíjért könyörög volt férjének, „...mindennapi kosztomat a fogadóba fűzetni nem vagyok képes” („mert hon nem főzettek”). Mintha a volt férj szándékosan könyörögtetne magának, pedig pénze valószínűleg volt, hiszen élete utolsó éveiben építkezésbe fogott az Imre-dombon. Madách október 5-én halt meg Sztregován, gyászjelentésében nem említik valahai feleségének nevét.

Azt mondják, Fráter Erzsébet élete e szakaszában már kevés beszédű, magába forduló, nyughatatlan, váratlanul eltűnik, aztán váratlanul betoppan valamelyik rokonnál vagy ismerősnél, a kedélye labilis. Láttam egy fényképét, negyven éves rajta, halála előtt öt esztendővel készült. Elegáns tartású, jól szabott ruhájú úri nő, az arc nem a biedermeier divat szerinti negédes, bájos, inkább kemény, homloka magas, boltozatos, az arc alsó harmada behorpadt. Jó arc ez, és az a néző benyomása, hogy ezzel az emberrel nem lehet kukoricázni. Eric Berne tranzakcionális analízisének fogalmi rendszeréből ismerjük azt a kemény „játékos”, aki interperszonális kapcsolatainak játszmáit képes akár a maga rovására is végigvinni.

A leromlás. Levelek, melyeket miatta írtak

1872. áprilisától 1873 december végéig Fráter Erzsébet Balassagyarmaton, a Zöldfa vendéglőben lakik, de nem fizet. Teller Ignác vendéglős Madách Aladárnak küldi a számlát. Aladár beszünteti anyjának a pénzküldést, és a romlás felgyorsul. Az 1875-ben kelt levelek olvasása már szívfájdító. Vannak még kezek, amelyek, ha tétován is, de kinyúlnának a szerencsétlenért. De az önsorsrontás itt már visszafordíthatatlan. Fráter Béla, Erzsébet testvére felszólítja Aladárt, hogy tegyen eleget gyermeki kötelességének, hiszen anyjának „...még csak leváltó inge sincsen”, „...már 3 hónapja, hogy mindig egy van rajta, így maholnap a férgek alkalmatlanságának leend minden bizonnal kitéve”. Aladár válasza: „Én anyámnak 840 frt. életjáradékot fűzetek, hogy avval mi történik, arról nem tehetek, különben nem is ösmerem, s egyetlen emlékem tőle egy kopasz hely fejemen, honnét hajamat, mint gyermeknek, tövestől kiszaggatta. Egy gyöngye órában mégis megszántam, s kezdtem segíteni, de ezen segélyemet is oly hallatlan dacosan és durván fogadta, hogy pár hónap múlva ezt is beszünttettem”. Ismét Fráter Béla írja: „...anyád családunk szégyenére faluról falura kóborog... lábait már nem fedi cipő, múlt pénteken a margittai hetivásár alkalmával, a híd alatt ült egy világ láttára, ma holnap éhen fog elveszni”. A távoli rokon, Szakáll Lászlóné befogadja, ő kap pénzt Aladártól anyjának új ruhára, cipőre és a tartásért. Fráter Erzsébet innen is elkóborol.

1875 a halála éve, ez év augusztusában ismét Nagyváradon tűnik fel. Utolsó hónapjairól így számol be Baranyai Adolf Madách Aladárnak írt levelében: „...vendéglőkben és kocsmákban tartózkodott, fizetésképtelensége mellett azonban... azokból is kizárattott, később hol egyik, hol másik ismerőséhez beszállásolta magát, de részint beteges és dezolált állapota, részint szeszélyes és megférhetetlen természete miatt seholy türetvén, annyira kiszorult mindenütt, hogy a szó szoros értelmében menhely nélkül maradván nappal az utcákon csavarogni s éjjel ott fetrengeni kénytelenít, az éjjeli örök által több ízben be is kísértetett, s csavargó és kétes jellemű személyekkel a városháza börtönébe zárattott”.

Ekkortájt Serényi, nagyváradi főkapitány is levelet ír Aladárnak: „...tudatom tekintetességgeddel, miszerint anyja a legnagyobb nyomor s inséggel küzd: sőt éjjeli szállása sincs... önként jelentkezett a városhatárnál az éjjeli szolgálatot teljesítő rendőr biztosnál Isten nevére esdve s könyörögve éjjeli szállásért miután nincs kihez és hová fordulnia.”

Baranyai Adolf Fráter Erzsébet utolsó idejéről így ír:

„...magunkhoz befogadtuk szegényt, ki már napok óta éhezett, s fekélyekkel és tetűvel telve volt, nőm s lányom ápolásuk alá vették, testéről lefoszlott undok rongyai helyett saját ruháikba öltöztették... Elmezavarodottságán kívül utóbbi időben epileptikai rohamok gyakrabban fordulván elő... az orvos tanácsára kórházi ápolásra kellett őt bízunk”. November 10-én kórházba vitték. „Utóbbi napokban igen megváltozott”, írja Baranyai „eddigi nyugtalan természete – igen csendes volt, gyakran felsóhajtott gyermekei után, leginkább Téged, kedves Aladárját emlegette, néha nővéredet, Jolánkát is félreismerhetetlenek voltak némi lelki furdalásai is miattatok végbúcsújaként anyai áldását adta Reátok” – ezzel zárja levelét Baranyai Adolf. November 17-én Fráter Erzsébet meghalt.

Összefoglalás

Metamorfózisok voltak ebben a jellemben, az átváltozások sora jelent meg az életkor egymást követő szakaszaiban. De ez önmagában még nem magyarázza meg a bukást. Egy másik fogalom – a paradoxonok – közelebb visznek Fráter Erzsébet sorsának és jellemének megértéséhez. *Lényében több súlyos ellentmondás található, amelyeknek energiaadó többletével nem tudott bánni*, ezeket nem tudta önépítő módon használni.

1) Varázsos nő, személyiségével hatni képes, maga felé tudja fordítani az embereket. Ugyanakkor szociális adaptációs zavarban szenved. Olyan ez a paradoxon, mintha valaki remek fegyverzetet kapna, de azt többnyire rosszul használná és végül maga ellen fordítaná. Személyes szociális terében olyan viselkedési mintázatokat ismétel, mely nem oda illő, ezzel hosszú távon önmagát diszkvalifikálja.

2) Paradoxon az is, hogy kihívásokat kedvelő, aktív, merész, kompetitív alkat, a világ felé fordul energiáival, érdeklődésével. Ezek remek maskulin vonások. De ugyanakkor teljesen hiányozni látszik nála más, alapvetően fontos maskulin jellegzetességek, mint a tapasztalatok tárgyilagos elemzése és szinte önkéntelen rendszerezése, a ráció és a logika, vagy az adott kör törvényeinek és törvényszerűségeinek észlelése.

3) A feminin energia-mintázat középpontja az életadás, a „barlang” sokértelmű előkészítése és fenntartása. A biológiai megfelelés terén nem volt hiány, Fráter Erzsébet négy gyermeket hozott a világra. De a femininitás középpontja nem csak biológikum és ösztön, hanem ego dilemma és ego feladat. Folyamatos tanulása férfinak és nőnek egyaránt, hogy azt utódot miképp vezessék, az együttes csoportot miképp kezeljék egy élethosszon át. Ez utóbbi téren Fráter Erzsébet nem volt tanulékony, a biológikum és az ego ellentmondása szétzilálta az anyai szerepkört. Nála mintha egymást kijátszva, egymást rombolva mutatkoztak volna meg a különböző feminin, illetve maskulin jellegzetességek.

4) Bukásába belejátszhatott az érzelem- és indulatvezérelt beállítódása. Érzelmességek, dühök, rajongások, kétségbeesések és borulások valószínűleg nagy teret kaptak döntéseiben – a rációval szemben. Egy érzelmes, érdekes, különös gesztus kedvéért valószínűleg többször mellőzte a helyzet köznapian józan felmérését.

5) Végül valószínűsíthető az is, az anticipáló készség, a jövőtervezés rendkívül gyenge az ő esetében. Vagyis egy emberöltőn át nem vagy csak nagyon kevéssé észlelte azt, hogy minden ember jelen viselkedése, a jelenben megvalósított tette kihat saját jövőjére, gyakran keményen meghatározza azt.

Jegyzet

A szövegben szereplő levél részleteket az Andor Csaba szerkesztette Fráter Erzsébet emlékezete I. (Madách Könyvtár – Új folyam 3.) c. kiadványból idéztem. Az idézetek után szereplő zárójeles számok a levelek ottani számozását jelzik.

Irodalom

1. SULLIVAN, Barbara Stevens, *Psychotherapy Grounded in the Feminin Principle* (Chiron Publications, Willmette, Illions 1989)
2. JUNG, C. G., *Gondolatok a szenvedésről és a gyógyításról* (Kossuth Kiadó, 1997)
3. JONES, E., *Sigmund Freud élete és munkássága* (Európa Könyvkiadó 1973)
4. *Fráter Erzsébet emlékezete I.* (Madách Könyvtár 1996, szerk.: Andor Csaba)
5. HILLMAN, James, *Re-visioning Psychology* (Harper and Row, New York 1975)
6. HALEY, Jay, *Házasságterápia* (In: Pszichoterápia, Gondolat Kiadó 1981)
7. BOLEN, J. Shinoda, *Goddesses in Everywoman, A New Psychology of Women* (Harper and Row, San Francisco 1984)
8. KISS Ibolya, L., *Az asszony tragédiája* (Tatran, Bratislava 1967)
9. MADÁCH Imre, *A nőről különösen esztétikai szempontból* (Székfoglaló értekezés az Akadémián, 1864. április 18.)
10. MAJTHÉNYI Anna *levelezése* (Madách Könyvtár, szerk.: Andor Csaba, megjelenés előtt)
11. PETHŐ Bertalan, *Deviancia, személyiségzavar, psychopathia* (In: Részletes pszichiatria 2. szerk.: Pethő Bertalan, Magyar Pszichiátriai Társaság 1989)
12. SÜLE Ferenc dr., *A Jung-i mélylélektan napjainkban* (Gyuro Art Press 1996)

T. Pataki László

Véd/vádirat Madách kontra Madách ügyben (Fikciók és dokumentumok)

Az itt következőkben értelemszerűen *keveredik a valódi* (valóságos) *a fikcióval*: „dokumentum” a megtalált dokumentummal. (Mindez a teljesség igénye nélkül.) Egy másik akta – esetleg – mást is (!) mondhatna. Rilke szerint: „Rettenetes, hogy a tények miatt sose tudhatjuk meg az igazságot!” A kérdőjelekre pedig választ kellene találnunk (vagy álmodnunk) – *a szabadság és az egység* jegyében.

És: „A tényeket el kell vezérelni a realitásig” – írja Pilinszky János.

A fikciót ismeri a tudomány: gyakran fikcióval kezdődik a tudomány maga is. Ebben az értelemben lesznek itt vádpontok a védelem makacs állításaival szemben. És ezért lehetséges al- és felperesnek lennie ugyanazon személynek: ez esetben a mindmáig tárgyalt Madách Imre és mások személyes környezete perében.

a jegyző

Máig sincs minden tekintetben korszerű és teljes kritikai kiadása Madách életművének. Nincs tudományos alaposságú-alapú életrajza a költőnek. Horváth Károly művét (*Madách Imre*, 1984) a *Nagy magyar írók* sorozatban jelentette meg a Gondolat. Tekintsük ezt a könyvet – Kerényi Ferenc kritikai észrevételei mellett alapműnek jelöli – az életrajzot és az életművet tökéletesen ötvöző, minden szempontnak megfelelő marxista életrajznak, vagy tekintsük inkább valami másnak, ami marxista alapú, de nem életrajz (amiként nem csak életrajz valóban). Vagy már mindent tudunk Madáchról? Nincsenek hangsúlytalanul hagyott pontok? Nincs szemérmesség? Nincs igazítani való a költő portréján? Elvégeztük Krizsán László óta (1964) mindazt a kiigazítást, ami megilleti a költőt és az igazságot? Van-e egyáltalán „kis igazság”, vagy az igazság csak teljes lehet?

1. sz. perirat

Mi értelme van az állításnak és honnan indult el, miszerint a költő nagyapja, Madách Sándor, aki rekatolizált és híres jó ügyvéd lévén az evangélikus egyház mértéktelen támogatásában elveszett Madách-vagyont részben visszaszerezte – a Martinovics perben a *vádlottak kérésére* tizenhárom „vétkesnek” volt, lehetett az ügyvédje? Ennek más tények ellentmondanak, amelyek egyúttal megalapozottabbnak tűnnek.

A jozefinista korszakot követő abszolutizmus merevsége szinte példátlan. A magyar történetírásban ezt a kulminációs pontot így említik: Bécsből Budára kerültek a vádlottak (*Magyarország története 1790–1848* 1. kötet), a királyi tábla kapott feladatot a per lefolytatásában, amit a magyar törvények szerint kellett elvégezni. *Néhány kijelölt ügyvéd védte a vádlottakat!!* Négyszemközt nem beszélhetett egyikük sem a védenccel. A peres anyagot nem vihették ki az épületből. A perjegyzőkönyvek egyenesen Ferenc császár és király kezébe kerültek! Ez a közvetlen, aprólékos beavatkozás a mesterségesen lemerevített államügyek intézésébe amúgy is jellemző volt a mélykonzervatív Ferenc császárra. Metternich véleménye: „Ausztriát igazgatják és nem kormányozzák”. Előtérben állott a rendőrmisztérium, amelyet éppen Ferenc szervezett meg.

„Mindenre ügyelni, megfigyelni az egyesületeket, ellenőrizni a külföldieket, cenzúrázni a sajtót, mindent a biztonságért”. A rendőrség a rendszer jelképe volt. Megerősödött a klérus, visszaállt pozícióiba a jezsuita mozgalom. Ebben a környezetben *választhatta volna ügyvédnek a tizenhárom vádlott Madách Sándort?!* Amikor eleve redukáló instrukciót kapott az a néhány, akit kijelöltek erre a feladatra (de milyen szempont alapján válogattak? – ez fontos kérdés lehet, olyan kis részizagság, amely nélkül nincs teljes igazság).

Az instrukció: „a fejével játszik az az ügyvéd, aki túlzásokra vetemedik...” S éppen a feltörekvésben kiváló Madách Sándor, ez a mindenki által jó prókátornak feltüntetett nagyon tehetséges rekatolizált férfi, aki fiának, Imrének a nádori udvarból választott feleséget, szóval éppen ő, aki jól tudja: hogy a peres anyagok a budai ferencesek zárdájából kialakított börtönből egyenesen a császár kezébe mennek. Kinek

és mikor, miért volt érdeke tehát a költő nagyapját – ezt a valóban tehetséges, karriert jól építő ügyvédet és birtokost, szabadkőműves ivadékot – valamiféle „mártírnak”, liberális, fedhetetlen jellemű, a veszélyt, az országos ügyet saját kárára vállaló, önfeláldozóan nemes lelkű embert az utókor elé állítani? Mi az igazság, a teljes, részletes valóság? Már itt érdemes megállnia s elidőznie a további kutatásnak.

Az egyik legkorábbi „kútfő” kétségtelenül a Palágyi-féle Madách életrajz. Azután ugyanezt állítja a *Harsányi Zsolt* regény is, ez utóbbi hitelesnek elfogadott, de mégis csak írói mű. Kevesen tudják talán, hogy Harsányit testi fogyatékos húga olyan önfeláldozással segítette az életrajz dokumentumainak feltárásával és szorgalmas másolgatásával, gyűjtögetésével szinte önmagát is áldozva az író érdekében, hogy az valóban páratlan. De ez csak a regény hitelességének oldaláról nézve érdekes.

Az állításokkal szemben számomra az abszolutizmus karakteréhez illőbb megoldás a valószínű. Kijelölték – éppen törekvő tartása miatt – Madách Sándort a perbe fogott „felségárulók” védelmére. Tehetségét tehát másra – nem a hatásos védelemre – használhatta. Az „eredmény” is erre utal. Vagy mégsem? S ugyan mi lett az eredmény? Ez nem érdemelne több figyelmet?

A kijelölés és a köz (ez esetben a vádlottak kis csoportja) akarátának, óhajának megfelelő megoldás között nem elhanyagolható a különbség. A „választás” történhetett így is: a vádlottak kaptak egy szűkkörű ügyvédi listát, kiválasztották azokat az ügyvédeket, akiket valami miatt jónak tartottak. Ezt a választást azonban már megelőzte egy másik. A hatalomé. A kérdés fordulhat így: azok, akik éppen Madách Sándort kérték védőnek, a rossz (helyzet) közül a lehető legjobbat választották a maguk számára.

Újabb kérdés – milyen szempontból volt „jó” a Martinovics ügyben Madách Sándor? Kinek felelt meg? Először nyilván Ferenc császárnak, aki feltehetően pontosan ismerte a kijelölt ügyvédek névsorát és kivonatolt nacionáléját. Miért pont ezt ne ismerte volna? Ehhez a nacionáléhoz itt már hozzátapad Madách Sándor rekatolizálása. Ez viszont olyan új szempont, amelyet nem lehet csak annyira figyelembe venni, amennyire eddig történt. A rekatolizálás tényét mindenki

hangsúlyozza (?) eddig. Hogy mikor történt az evangélikus hitről a római katolikus hitre való áttérés? A kiteljesedő ellenreformáció idején. Nézzük a családi oldalt! Teljes anyagi leromlás éppen a túlzott (Madách János) vallási áldozat miatt, amelyek a reformációt, a protestantizmust támogatták. A Madáchok szabadkőműves, szabad-elvű, liberalizmusra hajló hagyományai eddig töretlenek, egyarcúak voltak. A kettőzött portré a prókátor Madách Sándor esetében jelenik meg először. Le kell számolnia ősei, apja önfeláldozó protestáns hitével. A realitás kétségtelenül jelen van. De más is. A feltörekvés szelleme. A későbbiek őt igazolják, a Madách család újra jobb helyzetbe kerül – ismert tények. Egy valami itt és másutt is azonban mindvégig háttérben marad (nem is létezik talán?): *a jezsuitizmus*.

A költő nagyapját *Migazzi Kristóf* váci püspök védelmébe vette, miután a család korábban tönkrement. Felnevelte, áttértette a katolikus hitre. „Azóta a Madáchok katolikusok” – írja nemesen egyszerűen a többiek után Horváth Károly. A szabadkőműves gondolkodásmódot nyilván nem lehetett áttéríteni egykönnyen. A liberalizmus iránti hajlam a családi hagyományok között marad. S talán erre jó a példa később Martinovicékkal. Az ellenreformáció egyik legfőbb szempontja itt is, mégis teljesül – a Madáchokkal újabb tekintélyes, ősi nemesi család fordít hátat a reformációnak, a protestantizmusnak. Miközben „bizonyítottan” liberális marad a dezertőr. A portré megkettőződött.

2. sz. perirat

Migazziról meg lehet esetleg állapítani könnyedén, hogy vagy maga is jezsuita, vagy jezsuita alapállású, vagy „csak” a térítés harcosa. A rekatolizálás azonban nem mehetett végbe a jezsuiták nélkül, akiknek törekvései között első helyen szerepelt Isten egyháza birodalmának, uralmának mind teljesebb kiterjesztése. A jezsuita rendet (mozgalmat) időről időre betiltották ugyan, de végeredményben az alapító Szent Ignác óta minden korban, minden betiltás, sőt, időnkénti üldözöttségük ellenére is rendkívül hatékonyan működtek. A térítésben jelen voltak, ez egészen bizonyos – legalább az elveikkel. Céljaikkal. Módszereik-

kel. S jelen voltak esetünkben később azokon a pontokon, társadalmi szempontból fontos területeken, ahol a hatalom kérdései dőltek el. Így jelen kellett lenniük Marczibányi nádor udvartartása közelében is. Ahol az a Majthényi Anna (katolikus) nevelkedett, akiről már fiatal lány korában társai fő jellemvonásaként a különállóságot és a ridegséget (majdhogynem kegyetlenséget) állapították meg. A jezsuiták különösen nagy energiát fordítottak arra, hogy a mágnás körökben jelen legyenek, oda beépüljenek akkor is, amikor a rend működését átmenetileg sikerült betiltania valahol a reformáció, a liberalizmus, a fejlődés és a szabadság híveinek. Ezek ugyancsak közismert jezsuita magatartásformák. Központjuk a legteljesebb információval rendelkező minden korban – jobban tudták, mi történik a magyar mágnás családokban, mint maguk a családtagok. A korán árván maradt Majthényi Anna – a költő édesanyja – nyilvánvalóan hajlama révén is erős hatása alá került a jezsuita tanoknak, elveknek, módszereknek – ez ad ugyanis a későbbiekben némi magyarázatot a sokat és sokféleképpen emlegetett keménységére, ez ad igazi választ valóságos „lelki erejére” – de bizonyosan bigottságára is. Amellett ez tartalmazhat választ arra – miként lehetett egyik legkedvesebb szívközeli embere egy bigottan katolikus, csak az önigazságot ismerő, a császárt és Istent, legfeljebb még a családi érdekeket tekintő nagyasszonynak éppen az evangélikus *Szontagh Pál*? Soha igazán fel nem tett kérdés ez talán. Soha következetesen végig nem vitte senki ezt a gondolatot. – A jezsuitizmus erkölce a cél eléréseért és annak minden áron való megtartásáért, mintha itt mindenben nyomon követhető lenne!

Migazzi sugalmazhatta – ha máshogy nem, közvetve időben, minden másban – ezt a házasságot, amelyről nagy elismeréssel szólnak: „lám milyen ügyesen csinálta a sztregovai prókátor, kikapta ezt a kemény lányt és már vitte is a fiának Budáról Sztregovára, s szerzett vele szövetségest, keményet, célratörőt a gazdálkodásban, de mindjárt vagy tíz jó községet is...”

Marczibányi közelében nem lehetett jezsuiták nélkül élni. Éppen azért, mert maga a nádor nem volt az! Éppen azért, mert környezetében található az Orczyak is, akik között a „rebellis” mágnások egyik vezéralakja *Orczy László* báró is fellelhető. Éppen oda törtettek

mindenfélé maguk is, ahol a hatalom egy-egy jelentékeny csoportja (és persze a pénz jó része) összpontosult, másfelől viszont főként oda, ahol a rebellis magatartás megfigyelhető-ellenőrizhető volt. Nem lenének jezsuiták, ha éppen Marczibányi nádor udvarát kerülték volna el azokban az években, amikor már visszatérésük is napirenden volt: amikor maga Ferenc császár adott újabb lehetőséget számukra (az egyetemeken például) és legalitást működésük felújítására. Valamilyen zugban meghúzódik ma is az a páter, aki a fiatal Majthényi Annát érzéketlenné tudta tenni a földi dolgok, a tánc és minden más hívás irányában, akinek tanácsa egyezett – minő véletlen lehetett ez is! – a rekatolizáltságában további pozitívumokra törekvő Madách Sándor ösztönös „keresgélésével” jó feleség után Imre fia számára.

De miért lett volna korábban bármikor célja az irodalomtörténetnek (legalábbis a negyven évvel ezelőttinek) felfedni akár csak egyetlen kis ponton az esetleges jezsuita hatás következményeit? Ki és hol vállalkozhatott volna erre? Ami ennél is fontosabb – ki és mikor, főként miért kezdte a Martinovics csoport ügyvédjeként emlegetett Madách Sándort úgy beállítani, mint akit tisztán jellembeli cselekedet vezérelt (kiállni az üldözött reformerekért, forradalmárokért). Az ügy így ment tovább: „sokat kellett még szenvednie a Madách családnak ezért a kiállásért”.

És akkor ott van még a teljes későbbi beállítottságot (például Majthényi Anna szerepét takargatva) megalapozó „szerző-páros” kiváló személyes kapcsolata és az első írásos életrajz vonásait meghatározó közös lehetősége: *Palágyi Menyhért* és a múlt század vége felé főtanúként közreműködő Madách Aladár, a költő egyetlen fia, Majthényi Anna kedvenc unokája, sőt neveltje kezében! A későbbiek során pedig ott van *Jeszenszky Kálmán* főpap, aki az 1930-as évekig a balasagyarmati Madách társaság alelnökeként nyilvánvalóan minden leírt életrajzi sorhoz kapcsolatot találó, s részben vagy egészben azokat meghatározó személyiségként működött. Neki éppúgy nem lehetett oka a Madách családban meglévő és haloványan itt-ott azért érintett kétféle nézetet (liberalizmus és jezsuitizmus) kimutatni – vagy segédkezet nyújtani feltárására és a jelenségek reális bemutatására –, éppen ellenkezőleg történt ez is. Hogyan lehetett volna abban a társadalmi-

kulturális-szagrális determináltságban a kettőzöttséget vagy különösen a jezsuitizmus jelenlétét a költő édesanyja habitusában megmutatni?

Egyáltalán ezeket a kérdéseket csupáncsak feltenni mikor lehetett volna (és kinek)? Nincs-e itt az ideje annak, hogy végre eljussunk Majthényi Annához? Mert az a kép, amelyet eddig festgettünk róla – néhány valóban helyénvaló körülmény és jellemvonás kiemelése mellett – meglehetősen sematikus. Túlontúl egyoldalú: hiányzik belőle a valódi mozgató erő megismerése, bemutatása és minden más is, ami differenciálná ezt az anyaképet. Mikor jutunk el hát a nagyasszonyig? Madách legerősebb, talán legérzékenyebb kötődésének alanyáig?

A nehéz özvegyi sors, a kemény jellem, a karrierizmus s a „hófság”-hoz ragaszkodás, a bigottságba forduló magatartás emlegetése nem sokáig lesz fenntartható. – Miért nem elemezzük Majthényi Anna valamennyi levelét?

Majthényi Anna levelei? Kerényi Ferenc Horváth Károly alapműnek jelölt s már említett kötetéről szólva (*Irodalomtörténet* 1985. 3. sz.) kiemeli a bibliográfia naprakész frissességét. Az idézett levelek azonban itt is sztereotipen ismétlődnek, az egyik biográfiaszerző a másiktól vesz át részeket. Kerényi Ferenc dicsérete mindenképpen helyénvaló, mégis...

3. sz. perirat

Mi lehet az oka annak, hogy a leggondosabb, leginkább naprakész bibliográfia is *mellőzni tudja* a kezdetek, a Palágyi Menyhért-féle életrajz hibáit elsőként feltáró bírálatot, *Morvay Győzőét*?! Palágyitól indult ugyanis minden máig ható fordítás a kétségtelen érték születésén túl. Balogh Károly talán valóban sok mindent kiigazított későbbi életrajzában, de végeredményben ugyanoda tette a hangsúlyokat – ahová Palágyi Menyhért! Az „elpalágyítás” (*Morvay* kifejezése) pedig folytatódott, és csak a legutóbbi idők hoztak némi változást meg más eredetiket is, kiigazítva egyelőre még csak szakmai körökben (mint például a „magányos költő” és a „magányos mű” cáfolata). Erről éppen Horváth Károly munkájával kapcsolatban emlékszik meg Kerényi

renc. De mégis! Hova tűnt az irodalomtörténetből Morvay Győző Palágyi-kritikája? Miért tesz mindenki úgy, mintha nem is létezne? Miért nincs annak a legkorábbi bírálatnak bevallott követője? (Gondolom, a kritikai kiadás mégsem mellőzheti majd.)

Morvay bírálatát Palágyi Menyhért Madách életrajzáról és költészetének bemutatásáról elsősorban azért érdekes, mert „eltűnésével” felvetődik a kérdés – kinek, miért volt érdeke, hogy ezt a kezdeti (1900) szellemi ütköztetést ne vigye tovább az irodalomtörténet? Újabb eredményeink mellett – Madách nem volt apolitikus, nem volt pesszimista, esetleg még vallásos sem (?), lásd *András László* vihart aratott könyvét, és hogy főműve nem pesszimista, meg így tovább – számon kell tartanunk azokat a forrásokat (így például a Palágyi-félet), amelyekből mindenki merített, s amelyek *eleve* manipuláltak voltak. A *cui prodest?* (a kinek fontos? kinek érdeke? kinek használ?) kérdése miatt – számomra legalábbis – a Morvay által főtanúnak említett Madách fiú – Aladár – azonnal és véglegesen a középpontba került. Madách Aladár megéri majd rövidesen a nagytanulmányt, amelyet róla készít valaki, most és itt csak annyit, hogy miként Morvay is hangsúlyozza, főtanúi minőségében meglehetősen gyenge lábón állhatott – ez különben egyszerű következtetéssel is belátható. Amellett egy olyan különről, amilyen volt (lóval járt Pestre, Angliában tanulmányozta a spiritizmust, ő maga híres spiritiszta volt, a spiritekkel tárgyalva vette feleségül *Fekete Máriát*, egyik médiumát, egykor szolgálóját a Huszár-háznak, a spiritek mondták neki azt is, hogy halálosan beteg édesanyját félrelökje, de minek ezeket folytatni?), szóval e különről sok minden jót is el lehetne mondani, csak azt nem, hogy tárgyilagos lett volna. Nem is lehetett. Élete nagy részét apja haláláig nem is otthon – Pesten töltötte. Kedves és lekötelezett, elfogult unokája maradt mindvégig Majthényi Annának. A nagyasszony rejtőzködése Aladártól „indul”, és hosszú időn át mind a mai napig tartja magát. A vele kapcsolatos hangsúlyok természetesen(?) másmilyenek, mint amilyenekkel illetni szükséges lenne most már. Nézzük akkor a Morvay Győző-féle „eltűnt(etett)” bírálatot, a „palágyításról” szólót.

Mindenféle bibliográfia az élre teszi (érthetően) Palágyi Menyhért művét, az egyik alapozót: *Madách Imre élete és költészete, Budapest,*

1900. Morvay Győző ezt három évvel megelőzve írt egy tanulmányt: *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához* (Nagybánya, 1897), amelyben az előző véleményeket ismertette, Palágyi munkájáról szóló bírálatát a bírált mű megjelenésének évében a *Budapesti Szemle* különnyomataként (279. sz.) látott napvilágot. Ebben a bírálatban szó szerint ízekre szedi Palágyi kötetét, amely mindmáig mindenféle bibliográfiában szerepel, és minduntalan hivatkozási pontja a mai irodalomtörténet-írásnak is. A bírálat egyebek között rámutat arra, hogy miközben tíz évig(!) váratott magára a mű megjelenése – nem megy tovább semmivel azoknál, akik Palágyit megelőzően (így Morvay is) írtak Madáchról. Felsorolja a szerzőket, élen említve a literátor Bérczy Károlyt, majd Gyulai, Riedl, Bayer következik. A bírált mű szerzője Morvay szerint csak keveset kaphatott a főtanútól, Madách Aladártól, aki mindössze tizenhat éves volt a költő halálakor. A helyszín, mint tanú, ugyancsak kevés adattal szolgált – különben nem váratott volna évtizedig magára a mű a megjelenéssel – így szól Morvay Palágyi munkájának úgynevezett külső körülményeiről, miközben hozzát teszi epésen: „a belsőről hallgatok...” Mégsem ezt teszi, mert olvasható olyan rész is a bírálatban, ahol szó szerint „szemenszedett valót-lanságnak” nevezi a kérdéses szövegeket. A tények és hangsúlyok „elpalágyítása” tehát megkezdődött – Morvay Győző 1900-as bírálatát „nyomtalanul” eltűnt(?).

Talán rá lehet mutatni itt a szerző Palágyi Menyhért és Madách Aladár bensőséges viszonyára. Hozzájuk társul még ugyancsak a spiritizmusba hajolva a később jobb utakat találó *Komjáthy Jenő*, a költő és Palágyi Lajos nevű fivére. A csoport Balassagyarmaton töltött idejét érdemes lenne alaposan megvizsgálni, s végeredményben idetartozó tény az is, hogy Palágyi és Madách Aladár közösen egy csödlapot szerkesztett, amelynek kiadását Madách Aladár finanszírozta (nem sokáig, mert hamarosan megbukott a lap). A Morvay-bírálat néhány további részlete újabb fényt vetít arra, miért merülhet fel a *szándékolt* kérdése, amikor Palágyi művét vizsgáljuk. Morvay Győző nyilván az egyoldalúságra céloz, amikor szóvá teszi: Palágyi könyvéből két kivételtől eltekintve teljességgel hiányoznak Majthényi Anna és a költő feleségének, Fráter Erzsébetnek levelei! Ugyanígy hiányoznak

Frá-

ter Erzsébet válás utáni levelei is (mit mondjak? máig hiányoznak a hozzáférhetőség szemszögéből nézve). Pedig ezek a levelek már ideje korán rávilágíthatnak volna arra a valóságra, amelyben Fráter Erzsébet és Majthényi Anna, s persze maga Madách az egymásnak feszülés poklában élt. „Tetszetősebb” és főként egyszerűbben megrajzolható modellel talált Palágyi nyomán sokáig az irodalomtörténet a férjét hűtlenül megcsaló feleség motívumának túlhajszolásával.

Néhány tárgyi tévedés is jellemző erre az „alaplámára”. Ugyancsak Morvay teszi szóvá (elsőnek), Palágyi többször ott is *Cserny Marit* emleget, ahol pedig Madách Imre nővérét, Máriát kellene említeni. Nem Szontagh Pál édesanyjával, hanem Majthényi Annával esett a történet, amelyben az ominózus és a későbbiekben beigazolható vélemény elhangzott „az ilyen lánynak udvarol az ember, nem veszi el...” (Fráter Erzsébet). A házassági dráma végkifejletében Szontagh Pál nem vett részt, a losonci megyebál után ő nem volt a bikóci pusztán. Henriczy lelkésznek ezzel kapcsolatos állítását maga Szontagh cáfolta, míg Fráter Erzsébet Sztregováról történt eltávolításáról Palágyi egyszerűen tudomást sem vesz, és így tovább mindenhol a kényes pontokon tévedve (?!). A „palágyítás” máig tartja magát. Majthényi Annát „takargatja”, míg Fráter Erzsébet „bűnét” kitergegeti (miközben éppen Majthényi Annáról nem ad felvilágosítást!).

Érdekes és jellegzetes, hogy a tárgyi tévesztések (ferdítések, szándékoltaságok?) Palágyitól *Morvay kiiktatásával* miként mennek tovább az amúgy mindenképpen jeles műnek számító Horváth Károly Madách-kötetébe is. Horváth Károly is azt írja könyvének ötvenedik oldalán Fráter Erzsébetéről, Szontaghról, Madáchról szólva, hogy Szontaghnak volt a véleménye, miszerint ez a lány nem feleségnek való. Nyilván egyenest Palágyitól érkezik az egyik legelső tendenciózus ferdítés egy 1934-ben megjelent műbe. Makacs adat. Majd száz évet átvészelt immár! Mégis miért érdemel szót ez az egyetlen kis tény? Miért fontos ez? – Még a látszatát is kerülném annak, ha Palágyi helyében lennék, Madách Aladár lekötelezettjeként, barátjaként, hogy Majthényi Annáról leírjam: a nagyasszonynak *éleve* rossz véleménye lett volna eljövendő menyéről! Kicsit változtatnék a beállításon, végül is nem nagy dolog, s édes mindegy az olvasónak – ki, mit és mikor

mondott. A történet legyen kerek. Majthényi Anna legyen benne küzdelmes életű, szigorú ám igazságos matróna. Csakhogy a kis ügyekből lehet következtetni – s most ez a dolgom – a nagyobbakra. Sőt, az egészen nagy és jelentős dolgokra, például a *szemlélet alapjaira*. Ha ez szándékoltan pontatlan – akkor sok minden az még! Végig baj volt amúgy a történet logikájával is: Szontagh Pálra sehol sem jellemző (levelei tanúsítják, a Madáchéi úgyszintén) a hétköznapi durva ízléstelenség, illetve hogy mint Fráter Erzsébet korábbi udvarlója ilyenféle megjegyzéssel sebezze legjobb barátjának közismert érzékenységét. De hát Morvay ezt már amúgy is cáfolta, nyilván Szontagh nyomán, 1900-ban!

Megmaradva most már az időrendiség gyakorlatánál és az úgynevezett kicsiny dolgoknál (amelyek mégiscsak a legjellemzőbbek éppen „méretei” miatt, s amiatt, hogy senki nem veszi őket komolyan, nem nagyon igazítgat rajta senki semmikor) – alaposabb tárgyalás alá kell vonni azt az „apró” tényt, miszerint Majthényi Anna csak fia uncsolására írta hazahívó szép üzenetét jövendő menyének: aki az eljegyzéskor még Biharban, Cséhtelegen élt. Mit jelenthetett vajon a három szereplőnek: Madáchnak, Fráter Erzsébetnek és Majthényi Annának a „beleegyező” levél, amelyet Horváth Károly így említ: „...Madách, úgy látszik, rábírta anyját, hogy megnyugtató levelet írjon eljövendő menyének”.

4. sz. perirat

A dolgokat-történeket itt is különválasztja mindenki. Ha ugyanis együtt, folyamatban néznénk – esetleg nagyobb *elődráma* rajzolódna ki, mint amilyent a Majthényi Annáról festett kép elviselne. – Azt elismerjük és hangoztatjuk mindenütt (igaz, elég közvetett módon, semmi konkrétumot, semmi levelet nem sorolotva fel!), hogy a költő anyja ellenezte a házasságot Fráter Erzsébettel. De ez a tény már különállóan jelenik meg: Madách jóval a házasságkötés előtt 1844-ben elköltözött anyjától, Sztregováról. Holott talán a két momentumot nem lehet kettéválasztani. Legfeljebb a palágyítás módszerével. A fikció található

„tárgyi bizonyítékot”, bár ez nem elsősorban a levelek között kereshető – Madách duzzogva jött el hazulról házasságkötése előtt. Bizonyos kölcsönös zsarolás eddig is, korábban is felfedezhető volt anya és fia között, akár csak a gyerekkori dolgokat nézzük is. És akkor íme egy kísérlet arra, hogy magyarázat (első számú) szülessék: Madách egyik levelét idézi a Csesztvéről szóló kiadvány (1986). A levélrészletben Madách az elvonulás előnyeiről, az olvasás és írás szépségeiről vall 1844 májusában, és megemlíti költözését is (ami később történhetett, közben beteg is volt stb.), csakhogy az – *mit ír levélben az ember, több dologtól függ*. Függ a helytől, időtől, de legfőként a személytől, akinek írja. S még attól is, mit akar hinni az ember önmaga érdekében, különösen, ha fáj az igazság. A személytől annyiban függ, amennyiben a napló is, a „későbbre tett” olvasóktól... minden esetben!

A sorrend a következő: Madách kedvezőtlen, rossz anyagi helyzetben van, amikor anyjától Csesztvére költözik. Miért? Nincs érdemleges válasz erre sem. A tény továbbá ekkor ez: pironkodva előbb kéri vissza az oda kikölcsönzött pénzt jóbarátjától, Szontagh Páltól! A levél kezte 1844 vége, Csesztve. Elköltözésének oka legalábbis összetett, miként sok minden más is, amiről ezt vagy azt állított a történetírás magabiztosan, egyértelműen. Túlon túl magabiztosan a legtöbb esetben. Mint házasulandó fiatalember, Madách ekkor még nem rendelkezett semmilyen önálló vagyonnal, összeggel. Nyilván nála sem történt másként, mint erősen kordában tartott apjánál, aki végig bizonyos „zsebpénzt” kapott Majthényi Annától! Talán nem akart kérni Madách Sztregováról. Inkább pironkodott minden részlet és magyarázat nélkül barátjánál. Szontagh előtt amúgy sem lehetett titka. Feltehetően ugyanis többet tudott sok esetben éppen az anyától a fiúról, mint magától Madáchtól a dolgait illetően. De maradjunk ebben a nyomvonalban egyelőre. Ki mit mond erről a csesztvei tartózkodásról? Horváth Károly a második számú magyarázattal ezt: Majthényi Anna „átadta fiának a csesztvei birtokrészt az ottani kúriával, gazdálkodjon ott Imre, beleegyezett a házasságba, de nem kívánt egy fedél alatt lakni a menyével”. A csesztvei birtokrészt nem kellett átadni (az egyezkedés az anya és gyerekek között jóval későbbi történet). Madáchnak nem kellett – nem is nagyon tudott, hiszen később is könyvből tanult –

dádkodni. A dátumokkal itt több baj van. Madách Imre 1844 végén költözött Csesztvére, és akkor még nem egyezett bele a házasságba Majthényi Anna, aki csak 1845 tavaszán írta levelét jövendő menyének. Talán ezért ment el a fiú (és még néhány oka lehetett, például az, hogy Fráter Erzsébet sem örült volna az anyós közelségének).

Erről valamivel több mondható, mint amit Balogh Károly nyomán mondhatnánk: „ez a házasság már az elején megpecsételődött szomorú sorsában...” Házasságuk *gyötrelmesen indulhatott*, ismerve a költő befelé néző, önmagát vizsgáló erős hajlamát, anyjához kötődésének már-már oedipusi tartalmát, ismerve Majthényi Anna karriervágyát fiának ügyeiben is. S nem éppen nevető harmadiknak ott volt a bihari gyökerű Fráter Erzsébet, aki úgy jöhetett ebbe a házasságba (külön anyai levél megy érte!), mintha távozna belőle! Sokkal több itt a dráma, az *ősellentét*, mint amennyit eddig feltárt az irodalomtörténet, pontosabban, amennyire eddig érdemesítette ezt a tényét.

Egy másik verzió szerint (hármasként számú magyarázat) Madách azért költözött Csesztvére, mert így közelebb került Balassagyarmathoz, ahol éppen ezekben az időkben vállalt tudósítói munkát a Pesti Hírlap számára, és rendre eljár a megyegyűlésekre. Tetszetős, kétségtelen, egy hibája azért ennek is van (Miklós Róbert *Madách Imre csesztvei évei*. Balassagyarmat, 1964), esetleg éppen az, amire egy később (1852-ben) történt tárgyalás mutat, hogy ugyanis a város és a Madách család között egyezkedés folyt az örök áron vett lakás tárgyában. A Madáchoknak a vármegyeházán volt lakásuk, ahol mindenkor megszállhattak a megyegyűlésekre jövet. A palágyítás „szemérmes” mindenben, ami Majthényi Annát kellemetlen oldalról érintheti. Hogy ugyanis egyéb jó (vagy inkább rossz) oka volt az elköltözésre a fiúnak az anyjától.

A csesztvei évekről alig tudunk valamit. Palágyi Menyhért Madách szellemi életének „lapos völgyét” láttatja benne, ahonnan a költő, politikus (nála inkább csak költő!) Sztregovára költözve később önmagához tér vissza! Az apolitikus Madách és az átmenetileg idilli házasságba történő visszavonultság hamis képe ekkor rajzolódhatott ki: Csesztve és a házasság évei agyonhallgatottan vonulhattak tovább az irodalomtörténet lapjaira. A későbbiekben tárgyalandó Miklós Róbert (1964) listája elgondolkodtató lehet.

5. sz. perirat

Tények: az életrajzok alig érintik a meghatározó, alapozó hét évet, amikor pedig a közéleti Madách saját családi körben élve nem csupán félszáz versét írta, de írt mást is, kezdetben cikkeket a Pesti Hírlapnak, aztán (Sötér István) esztétikai munkákat. Itt volt megválasztott megyei főbiztos (1846), itt élte át (részben betegen) a polgári demokratikus forradalmat és szabadságharcot, családjának tragédiáit (Mária nővére, sógora, unokaöccse és Pál fivére halálát), itt születtek gyerekei. Innen hurcolták el a darabontok, itt írta korábban (1847) Szontagh Pál és Pulszky Ferenc társaságában a *Nógrádi képcsarnok* portréit... A legdúsabb életszakasza ez az idő. És lehetne folytatni a sort. Mégis elválnak a dolgok – külön értékelődik elsősorban *kézenfekvő párhuzamokat erőltetve a csesztvei líra és a családi élet*. És külön minden más. A politikai küzdelem, sőt maga a harc is. Ebben semmi szerepe se lenne a háttérnek? A feleségnek? Nézzük hát a listát!

Miklós Róbert 1964-ben, a centenárius évében így foglalja össze a „csesztvei csendet” (az irodalomtörténet csendjét) – Palágyi ki mondta a szentenciát és művéből sokan merítettek, ám ez esetben nem volt mit, mert mit is lehet meríteni egy lapos völgyből? Voinovich Géza sem mond többet (a lírát elemezve), Balogh Károly úgyszintén alig valamit szól erről a hét évről, a legtöbbet talán Barta János árul el (*Madách Imre*. Budapest, 1943) – de ő is elődei adatkészletét használva forgolódik rajta. Krizsán László már más szempontból közelített – egyszerűen átment a másik oldalra (képletesen persze), és bebizonyította fordulópontot eredményező gyűjteményével (1964) *Madách politikai aktivitását*, emberi azonosulását költői önmagával és főművének híres végsorával: „Ember küzdj és bízva bízzál!” Talált valamit, ami egységes, ami harmonizál: a szó és a tett azonosságát.

De miért akkor e súlyos csend egy másik egység észrevétele körül? Miért nincs feltárható nyoma annak, aminek pedig lennie kellene – *Madách kitejlesedett élete* s ebben a család, a feleség szerepe, a kor reformküzdelme és az erőt adó háttér kapcsolata. Ez hová lett? Kinos, hogy ott „megáll a tudomány”, ahol nincsenek levelek. A Madách házaspár Csesztvén természetesen nem levelezett. Maradnak a versek,

amelyek minden sorát (s persze minden költői érzékenységből eredő túlzását) szó szerint vetítgetjük a csesztvei hétköznapokra. Ötven körüli a számuk a csesztveinek mondott verseknek, és nem tudom hány sora, hány képe lehet összesen – talán elemezni lehetne a számítógépes technika segítségével ezt is, egészen pontosan. – Hétszer 365 napot azonban nem lehet néhány verssorral kitölteni. A palágyítás szempontjai szerint ezt a hét – minden tekintetben jó – évet el kell bagatellizálni? Amolyan kisiklás lenne ez a költő életében, hiszen Majthényi Anna előre megmondta – nem lehet jó ez a házasság. És utólag mindenki előre megmondja – továbbra is. A magyarázat többféle. De a hét év akkor is létezik.

A Madáchot leginkább meghatározó Csesztvén eltöltött hét esztendő nagyrészt feszélyezett, kényelmetlen általánosságokként értékelődik. Az egységet itt is meg kellene teremteni, amiként Krizsán László máshol ezt kimutatta. Palágyi Menyhért viszont inkább elhallgat, semmint valótlan állítson: „szellemi életének lapos völgye”! Dicsérni itt nem lehetett ildomos: a házassági válság visszavetíti árnyait. Keresgélünk a verssorok között utólagos igazolásokat a hét évre. Fogadjuk el a Csesztvéről legutóbb kiadott kis füzet (Tájak Korok Múzeumok kiskönyvtára 252) idevágó összegzését? – „A csesztvei évek áttekintésével az írói életút egy rövid időszakában egy helyszínhez kötődően az egyéni lét, a közélet és az alkotás (egyedi, általános és különös) sajátos, jellegzetes, az életszakaszra jellemző együttesét lehet kimutatni” (sic!). Igazán egyszerűnek tűnik.

„Ki lehet mutatni” azonban még néhány dolgot. Például Matolesy György (bácsi, ahogy Kálnay László írja később) valódi portréját a nagyasszony, Madách és Fráter Erzsi, s az 1847 körül már elmaradozó Szontagh Pál (Libetbánya követe), a házasság „intimitásának” környékéről, de minden másról is, ami innen – Csesztvéről – Matolesy jóvoltából szinte azonnal Sztregóvára ment: hírként. – Hírként, amivel a nagyasszony figyelni tudta távolról kedves, egyetlen Emikéjét. Enélkül hogyan lehetett volna meg nyugodtan? Alig van nyoma ugyanis az anyós jelenlétének a hét esztendő alatt! Kerényi Ferenc egyik előadásában (Balassagyarmat, 1983) Majthényi Annáról elmondta mindazt a jót, amit el lehetett, kiemelve azt is, hogy a gyerekek születésénél je-

len volt, sőt egy alkalommal, a néhány óráig élt elsőszülött Imre esetében kényszerkeresztelést végzett. De itt aztán megszakadtak a szájak. *Honnan értesült az anya és anyós a továbbiakról?* Miért nem került eddig a figyelem középpontjába az az ellentmondás, hogy a mindent meghatározó sztregovai nagyasszony relatív nyugalma mögött milyen információs források buzognak? Egyetlen szereplő jöhet itt számításba: a Majthényiaknak mindenoldalúan és örökre lekötöztetett Matolcsy György. A „szerencsés természetű” (Miklós Róbert) ember, akit már Palágyi is Madách jóbarátjaként jellemez. Máshol és másoknál mindenhol – Madáchnál is természetesen! – ilyen minden szempontból pozitív kép él róla máig.

Úgy tűnik, Matolcsy György nagyon hibátlan ember volt szerencsés természetével. Úgy tűnik továbbá, hogy ez a Matolcsy György – mindenki kedvence – nagyon vigyáz magára, azért is szerencsés lehet a természete. Aki nagyon vigyáz magára, annak lehetnek takargatnivalói. Nem nagy bűnök persze. Más szóval Matolcsyt én Majthényi Anna *egyszerű családi besúgójának* tartom, ami részéről nem nagy bűn. Tény, hogy Madách Imre börtönéve alatt „híreket kapott otthoni dolgairól” (felesége állítólagos ügyeiről, amelyeket egyszer valakinek már pontosan rekonstruálnia kellene, beszámítva minden körülményt, a terhességet, a vérömléseket, a himlőt, és az időt stb.), szóval a híreket Csesztvéről valakinek minden korban továbbítania kellett. Bóka László azt írja (*Madách hagyatéka*. Kortárs 1964. VIII. évf. 10. sz.): „Felesége jóhíre a világ száján, s a házasságot amúgy is helytelenítő anya meggyőzi, hogy a hírek igazak, hogy a felesége hibája bűn, amit nem szabad megbocsátani neki”. Felesége jóhíre a világ száján: micsoda *manipuláció* folyhatott Csesztvén és Sztregován! Miféle szerepe lehetett ebben a szerencsés természetű Matolcsy Györgynek és magának Majthényi Annának, aki fia váratlan bebörtönzése miatti érthető anyai gyötrődésén túl feltehetően elérkezettnek látta az időt valamire, ami régi vágya lehetett – megszabadulni a nőtől. És ekkor Fráter Erzszi már elindult azon az úton – vagy inkább így – betért betegségének végső zsákutcájába, ahonnan – különösen, mert senki sem vette komolyan ezt a kezdődő elméleti folyamatot, következésképpen nem is gyógyíthatták időben – már soha nem volt visszatérése. Jellemzőnek

tarthatjuk a Madách életrajzok elnagyolt részleteinek ismeretében, hogy erről az egyetlen L. Kiss Ibolyán kívül érdemben eddig senki nem beszélt még. Márpedig ennek pontos, szakszerű és visszafelé következtető alapos vizsgálata nem maradhat el. A nehezen összeállítható biográfiai tényekből szakorvosi utólagos diagnosztizálás elvégzése amúgy érdekes és szép feladat lenne egy biográfusnak és egy pszichiáternek egyaránt. A visszairányuló, a tényeket, pszichopatiás folyamatokat egyeztető munkát mindenképpen el kellene végezni, különösen ha csak a csesztvei versek azok, amelyek erről az időről „valának”. A maga is pszichoterápiával foglalkozó író még kitért erre a körülményre. Szakorvosi véleményt mondatott mással – tehát még attól is óvakodott, hogy ő maga, az „elfogult” mondjon valamiféle véleményt az asszony, Fráter Erzszi már Csesztvén kezdődő tragédiájáról! (Moravcsik: *Elmekór- és gyógytan*. 1912). Az eskór, az elmesorvadás, az epilepszia nem hirtelen tör rá az emberre. Az agysorvadás okát egyébként nem ismeri a tudomány. Hosszú folyamat, amelyben jól kivehető állomások vannak. Ezek között *első helyen* éppen egy *másállapotban ért erős sokk* – Madách elhurcolása, amelynek előzményeiről a feleség semmit (!) nem tudott, tehát a legcsekélyebb módon sem tudott rá előre felkészülni – megzavarhatja a normális idegrendszer, s ez később megmaradhat, alapja lehet a gyógyíthatatlan betegségnek. Legalábbis meggyorsíthatja a hajlam kifejlődését. Fráter Erzsibet (máshogy fogalmazva) már Csesztvén súlyos elme- és idegkárosodáson esett át, amelynek lehetnek mások előtt – például Matolcsy György, az elcsapott (?) orvos előtt – érthetetlen, furcsa és szokatlan, „erkölcstelen” megnyilvánulásai. Ezzel több tehát a máig „rejtélynek” megmaradt tények száma Csesztvén: az ugyanis, hogy megcsalhatta-e betegen, terhesen, himlősen, kétségbe esve stb. férjét az asszony vagy sem?

Folytatom Matolcsy György szerencsés természetének portrészertő felvázolását, miközben magam is elismerem – őt esetleg mindvégig a teljes, emberbaráti szeretet vezette, és mindannyiszor meg volt győződve arról, hogy jó ügyet szolgál, ha a híreket Csesztvéről a nagyasszonynak továbbítja – talán egy kicsit aszerint árnyalva, ahogy Majthényi Anna látni akarta a valóságot. Matolcsy *sokoldalúsága* elképeszt. Jó gazdálkodó – ő gazdálkodott Csesztvén, amiként nem Maj-

thényi Anna, hanem Bory István gazdálkodott a jóval nagyobb birtokon Sztregován. Matolcsy György „ismeretlen okból” elhagyta az orvosegyetemet, tanulmányait nem fejezte be, beállt házinevelőnek Csesztvére a Majthényiakhoz. Madách tehát örökölte anyja családjának kedvenc belső emberét, és nyilván úgy vette át először a csalómjai birtokra, majd Csesztvére mint családi ereklyét, ami persze sérthetetlen is, olyan ami-aki megszemélyesít valamit, ami *szent*, Majthényi Annát. Házitanító, gazdatiszt, házi orvos, „belső és titkos tanácsos”, verselő aranyember (Szontagh és Madách versenyre szólította, amelyben mérsékelt sikerrel részt vett). Az örökké betegeskedő költő mellé éppen orvosi szempontok miatt kerülhetett szinte testőrnek. Madáchot még az eljegyzésre is elkíséri a bihari Csételekre Fráter József, Erzsí apjának kastélyába. *Sokoldalúan megalapozták* tehát jelenlétét azok az erők, amelyek mindenről dönten tudtak, mindenről tudniuk kellett, mindenben egyedül illetékesnek ismerték el önmagukat. Egyébiránt pedig Madách nem szaladozott az orvosokhoz (nem lehetett jó véleménye róluk), mert egészségi kúrákra is bizonyos felvidéki paphoz járt, de mindez eléggé közismert. Matolcsy távozásának a története az 1840-es években a pesti (bécsi?) orvosegyetemről, eddig feltáratlan oka mindenképpen közelebb vinne bennünket a Matolcsy-féle helyi szindróma *jelentőségének* megismeréséhez. A kulcsszereplőnek tekinthető, valóban fontos „tanú” megismerésén túl, ez Madách Imre, Majthényi Anna és Fráter Erzsébet csesztvei (s nemcsak csesztvei) életének árnyaltabb felvázolhatóságát is szolgálná. Tulajdonképpen csak sajnálni lehet, hogy éppen Matolcsy György, ez a Madáchsal szinte test- és lélekközelen, ugyanakkor feltehetően Majthényi Annával is igen szoros kapcsolatban álló szerencsés természetű ember nem vezetett naplót, nem írt sem monográfiát (pedig Csesztvén ez „divat” volt), sem biográfiát, sem mást (ha ugyan igaz ez is, mert ezen a nyomon még el lehetne jutni legalább valamiféle levelezésig stb.). Személye pedig mindenütt előfordult, amíg az ún. csesztvei évek tartanak.

„Különös mulasztásról” ír Sötér István *Álom a történelemről* című korszakos tanulmányában (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965). Ezt talán egyedül ő tette eddig szóvá, ám mást is mond ugyanott, mégpedig azt, hogy a mulasztás mögött – hogy ugyanis Majthényi Anna fia

börtönzése után közvetlenül nem vette magához annak hátramaradt családját! – *homályos okok húzódnak meg*. Még ennél is tovább vezet gondolatban az a közbevetése, amelyben kiemeli, hogy nemcsak számkunkra, hanem a „házassági dráma szereplőinek számára is” homályos okok lehettek a mulasztás mögött.

6. sz. perirat

Unokája, Madách Aladár keményszívű, erős akaratú nőnek nevezte Majthényi Annát. A tények: 44 évesen öt gyerekkel maradt özvegyen egy nagybirtok gondjaival, neveltetése Majthényi Mária Marczibányiné mellett nyilvánvalóan bizonyos eszményképeket oltott belé az emberi erkölcsről, tartásról és nemkülönben egy soha nem szűnő etikettmániát is. Sztregovai életének egyik közvetlen résztvevője, minden napos vendége Henriczy lelkész volt, akinek fia L. Kiss Ibolyának így festette le a nagyasszonyt: a bécsi Burg szelleme lengte körül a házat amelyben lakott, strindbergi anyós volt(!), nem ismert más igazságot csak azt, amit ő annak tartott... Lehetne folytatni, de magam, ennél az „önigazság”-nál megállok, nem megyek tovább, mert a legfontosabb pontnak vélem Majthényi Anna habitusának, pszichikumának vizsgálatában. A kiindulási pont az ugyanis, ahonnan a sok tekintetben hősiesen viselkedő (családja, gyerekei érdekét mindennél előbbre helyező) asszony személyisége „megragadható”, elemezhető. *A legerősebb pont azonban Majthényi Anna igazi gyengéje is egyben*. Olyan, amelyben elárulja magát. Amelyben megmutatkozik jezsuita-alapú neveltetése, amely sok kint és keservet jelentett mindazoknak, akik környezetében éltek, amelyben fiának mindenkor *része* volt, menyének *csak* (?) közvetve jutott belőle, de az is elegendő lett ahhoz, hogy *előre megbuktassa* Fráter Erzsébetet. Ez utóbbi taglalása ezúttal itt szükségtelen – mindnyájan tudjuk, mit jelent „előre buktatni”: az előre megfogalmazott ítélet előítélet, amely azonnal valóságossá lesz, mihelyst az előítélet alanya a legcsekélyebb hibát véti. És ki nem vét hibát?

De lássuk, mit jelent a Majthényi Anna jellemzéséhez állandóan hozzátapadt bigottság? A túlbuzgóságot maga a vallás sem tartja helyénvalónak, sőt, eszközeivel küzd ellene, elítéli a bigottat akkor is, ha olyan személyről van szó, aki valami miatt fontos az egyháznak. A bigottság és az öinigazság többnyire párban járnak – ezért lehet az is, hogy az egyház kivetni kényszerül saját épsége és egysége érdekében az öinigazságot keresőt, a bigottat.

Van más fajta erkölcs is természetesen. Más fajta erkölcsiség a vallásban. Amikor az ember a transzcendens értékekhez mérve magát állandó önkontroll alatt áll. Ettől tér el az öinigazságot érző, hívő és tápláló ember alapvetően. *Az első tragédiát Majthényi Anna önmagának okozta*, amikor (közismert tény ez is) még fiatal lány korában a Marczibányi házaspárnál nevelkedve megvetette környezetét léha(?) magatartásáért: kirekesztve önmagát a nádor házában forgolódo fiatalok, mágnás ifjak és lányok közösségéből. Ebben a helyzetben egy szelíd lelkű kérő – s hozzá egy jó képességű após! – megoldás számba mehetett; kitörni, kivonulni, aztán bevonulni valahova, valamibe, ahol maga körül mindent meghatározóvá válhat. Alkalmas minden: a terep, a birtok, a feladat, az após, a férj, a környezet, a társadalmi közeg, a Ferenc császár „igazgatta” ország, a reformáció viszonylagos háttérbe szorulása (1823-ban a nemesi elégedetlenség hulláma éppen ez ellen tört). Alkalmas minden később is: a gyerekek, köztük a könnyen kezelhető, feltűnően anyásra nevelt Emi, Károly és Pál (a kedves törekvő), a lányok, Mária és veje is – Huszár József, aki sajnos hamar meghalt. Alkalmas emberek veszik körül akkor is, amikor 1848-ban azok a „szörnyű dolgok” történnek. Alkalmas ember Matolcsy György. Divald katolikus és Henriczy evangélikus lelkész, de a protestáns Szontagh Pál is. Ő talán az egyik legfontosabb *szövetséges Emi kezelésében-irányításában!* Egyetlen alkalmatlan személy Fráter Erzsébet. S persze a történelem sorsziláló eseményei sem mindenben kedveznek. De ezen túl lehet jutni erős akarattal, majdnem kegyetlen keménységgel.

Honnan ez az öinigazság mindenben, honnan ez a keménység és a vele együtt jelentkező *rugalmasság a legkényesebb pontokon?!*

A „különös mulasztás” azonban csak egyetlen *észlelt* karaktercsuszamlás – s ez is magyarázatlanul maradt. A „homályos ok” azonban túlon túl világos. A magyarázat ugyanis sokkal korábról indul – még a házasság megkötése előtti időkből. Mi vezette arra a hajlíthatatlan Majthényi Annát, hogy végül is beleegyezzen a nem kívánt házasságba? Valójában minden ellene szólt ennek a frigynek – ami az anya szempontjából fontos lehetett – minden, beleértve a vallási ügyeket is (eljävendő meny református). Mégis kötélnek állt.

Miért?

Hogyan?

A *cél* és az *eszköz* kérdései ezek. Másként nem történhetett. Bármennyire kényelmetlen így leírni – Fráter Pál, Erzsé nevelőapja és nagybátyja potenciális ember 1844–46 között, és az is érthető, hogy Madách Imréhez akármelyik lányos család szívesen adta volna pártában várakozó lányát. Ez azonban az eszköz, a szövetséges, aki éppen a jezsuita nevelés szerint lehet akárki átmenetileg. Akár egy református vagy egy zsidó vagy egy hitehagyott vagy más valaki, aki akár persona non grata is lehet. *Az eszköz is szent, nemcsak a cél.* A cél ez esetben a karrier: Madách csak nemrég fordított hátat a hivatalnak, túlon túl alacsonyan kellene kezdenie, nem sok kedve van hozzá – erre elégséges bizonyíték a *Csak tréfa* című műve, amelyet kiábrándultságában írt. A Fráterekkel való találkozás alapja nála természetesen egészen más, mint amit ebben az anya lát, s amit minden belső tiltakozása ellenére végül elfogad eszköznek! A közelben ott áll várakozva a nemrég elhunyt Sréter Jánost az alispáni székben követő Fráter Pál. A karrierszempon tott elsősorban mégis az anya figyel, s bár lelkének nagyobbik fele egészen biztosan bizonyos kínokat érez, egy kisebb része megbékél – a fia érdekében kétszeresen is. A karrier az egyik békéltető ok. (Madáchot elhanyagolható két másik jelölttel szemben könnyedén választják megyei főbiztosnak.) A fiú lelki nyugalma a másik. Az időpon tok? Madách Imre 1844–45 fordulóján közel kerül a házassághoz egy Fráter-lánnyal, akinek alispán a nagybátyja, s aki feltehetően egyengeti 1846-ban történt sima megválasztását is a megyei főbiztosnak, ugyanabban az évben Fráter Pál távozik az alispáni székből.

A főbiztosi hivatalról mindenki tudja, hogy békében olyan átmenetfélé az alispáni pozíció felé. Madách viszont mégsem lesz alispán. Közbejön a szabadságharc. Ő maga kiáll a forradalom mellett, 49-ben Kossuth kormánybiztosa, Repeczky Ferenc váltja le a régi tisztikar tagjaival együtt, s bár betölt még hivatalt a forradalom alatt is, végül az út járhatatlan. A világ visszaváltozik, a börtönév után Bach jön, Madách visszavonul, leszámol múltjának jelentős részével, házasságával is. Marad az alkotás, az egyedüllét, az írói-költői, de nem a társadalmi, politikai, hiszen 1861-ben újra ott áll, ahol a szabadságharcban állott.

Semmit nem változott.

Ezek ismert dolgok, Majthényi Anna döntései mögött viszont valóban sok a „homályos pont”.

Nézzünk most néhány jezsuita szimptomát.

A jezsuita rugalmasságról már esett szó – Majthényi Anna jól tudja, hogy fiát legjobb barátján keresztül is irányíthatja, Szontagh Pál szerepe nem kétséges, gyakorta a szelep és a stimulátor feladata vár rá (kétféle akarat, kétféle világnézet, liberális és ókonzervatív egyetlen családban, anya és fia között), de aztán tovább a jellegzetes vonások, amelyek mindegyikére lehel *tettértékű* példákat hozni. „A cél szentesíti az eszközt” jezsuita mondás ez esetben így folytatható: „minden közömbös kell legyen az embernek, ami nem vezet a célhoz, vagy ami a cél szempontjából elhanyagolható. Közömbös lehetek valószínű szempontból azzal a Szontagh Pállal, hitével stb., aki beleszületett az eltévelyedésbe, de aki a kormányzásban segít... a lányt elsőnek ő pillantotta meg, s valahol valamilyen módon szövetségesem marad. A lánc kettőzött, sőt hármas lánc lesz: én, Emi és a lány – ezek kötik hozzám Szontaghot...”

7. sz. perirat

Fráter Erzsébet levelet kapott 1845 tavaszán anyósjelöltjétől, amelyben *megnyugtató* sorokat olvashatott, de amelyeket így is alig mert elhinni. Feltétlenül jobban tette volna, ha nem hisz azokban az anyai so-

rokban. Fráter Erzsébet levelet írt – talán az elsőt és az utolsót Majthényi Annának 1854-ben, közvetlenül válása után: „Egyedül Anyai lelke elejébe!” Nem kapott rá semmilyen választ.

Néhány jelentéktelen tény még elébb a sorsfordító időről. Majthényi Annáról és gyerekeiről, néhány feltűnő félreértésről. Kezdjük az utóbbival.

Spáczay Hedvig, miközben komolyan kereste azt, amiről könnyű elképzelni, hogy még időben eltűnt(!), a Madách-aktákat a hadbírószági perről, rábukkant egy „mosolyognivaló” nyomra az 1852-es besúgó megfigyelés listáján. A csesztvei házba járók között van *Hanzély Ferenc* (s még vagy tizenhatan), akit a besúgó szerint meg kell figyelni Madáchcsal való kapcsolata miatt. Hanzélynek – írja tanulmányában Spáczay Hedvig – nem Madáchcsal, hanem az ifjabb Madáchnéval volt kapcsolata, neki udvarolt, és lám, a besúgó túlbugzóság még az udvarlót is gyanúsaként találta. Az időpont 1852. Közelebbit nem árul el Spáczay Hedvig. Mikor udvarolt Hanzély Fráter Erzsinek? Amikor augusztus előtt a Madách házat *értelemszerűen* megfigyelés alá vonták? (otthon volt a gazda), mert az bizony nagy *spektákulum* lett volna! Augusztust követően viszont már nem volt mit megfigyelni a csesztvei Madách házon, mert a gazdát bebörtönözték. Spáczay továbbmegy – Hanzélynek „nem volt kapcsolata a Madách családdal”. Horváth Károly szerint viszont Hanzély Ferenc iskolatársa volt és így régi barátja Madách Imrének.

Majthényi Anna 1848 végén hirtelen Budán terem, miközben Imre Csesztvén betegeskedik, ott éri Károlyt, aki már megvette az uniformist, hogy a csatába vesse magát. De valahogy ez elmarad. A kormány Debrecenbe evakuál, Károly kormánytisztviselőként mégsem megy vele, ellenben levelet ír bátyjának Csesztvére, abban anyjukra hivatkozva hívja Budára (az osztrákok már benn vannak), hogy jöjjön fel ő is, itt van most a legnagyobb biztonságban az ember, itt van a *legteljesebb nyugalom*. Ez a tény valahogy elkerüli az értékelő, biográfiaszerző figyelmeket, pedig éppen e tényben jelentkezik Majthényi Anna igazi arculata (az egyik), amely magyarázható ugyan a gyerekeit féltő anya szándékának véghezvitelével – Károlyt nyilvánvalóan ő tartja vissza egy Madách Pál-féle hősi magatartástól –, de ugyan-

akkor a rugalmasságra és az akaratra is példa. Madách nem megy Budára, Károly késve utazik Debrecenbe a kormány után, ahol kínos igazoltatás vár rá, „hol maradt el eddig”, s jó hétre telik, amíg ez el tart, azalatt meghúzza magát sógornője, Fráter Erzsébet egyik debreceni rokonánál. Kár, hogy a magyar irodalom története ezeket az eseményeket máshogy említi. Belátható – mindezek apróságok. – Jómagam szívesen elidőznék még annál a pontnál, amikor Madách Imre eltűnt (?) a pesti internálásból: nem tudtak kikézbésíteni neki valamit, amit pedig kellett volna. Spáczay Hedvig ezen is könnyen túllép: a hivatal tévedett.

Madách Imre 1852 augusztusában került letarlóztatásra, Pozsonyba vitték, ott fél évet töltött, s mialatt felesége a legteljesebb elhagyatottságban a szüléshez közel Csesztvén élt, talán Veres Pálné volt az, aki meglátogatta. Az időpontok itt is zavarosak. A pesti Újépületben töltött idő után a pesti internálás következett, amelynek körülményeiről eddig senki nem tárt fel semmit. Hogy milyen volt egy ilyen internálás 1853-ban? Fráter Pál akkor is közbejárt (Borbála születésének ideje ez), s hogy aztán nem járhatott-e valóban otthon Csesztvén maga Madách is? Talán pénz kérdése volt ez, semmi más. Érthető, hogy ennek nincsenek levelezésbeli nyomai. Egyetlen nyoma – nem találta internálási helyén a költőt – a hivatal tévedése. Veres Pálné naplójában arról ír már jóval előbb, hogy „végre hazajött Madách”, mindenki más augusztusra teszi ezt...

Végezetül pedig két apróság, mielőtt magával a Művel, Madách esztétikai hitvallásával és halálával befejezném a vád/védbeszédet.

Mivel vette rá Madách Fráter Erzsébetet, hogy *önmaga ellen* kövesse őt Sztregovára, gyűlölt anyósa közvetlen közelébe? Miért törekedett maga Madách is Sztregovára, amikor még fogsága alatt tudomást szerezhetett felesége leveléből, hogy oda semmi szín alatt nem megy majd (!), s hogy készül hazamenni Biharba? Nem hatalmasodtak el már akkor (1853-ban) annyira a lelki bajok jelei, hogy Madách jónak látta igazi szövetségének közelébe vinni: anyjához átköltözni vele? Lehetett-e olyan egyszerű ígérettel, mint amilyenre aztán ténybeli események utalnak (nagy összejöveteleket rendezett Fráter Erzsébet Sztregován) a kibillent idegrendszerű nőt Sztregovára elcsalogat-

ni? Nem volt mégis szüksége, lelki alkata szerint is Madáchnak arra, hogy a végső „leválást”, egymástól való elszakadást egy olyan erős jellem mellett, mint amilyen az anyja volt, közösen elvégezzék? Miért akart olyan helyzetbe kerülni maga Madách, amiből eleve látható volt a vég? Mivel vette rá feleségét? Miért döntött így Fráter Erzsébet is?

A másik apróság: hova tűnik annak hangsúlyozott és pontos értékelése, hogy Madách Imre Váradról hazahívta – rokonok állítása szerint többször is, erről levél is volt (!) – elvált feleségét? Miért nem övezi kellő figyelem azt a tény, ami végül is nem lehetett „igazi” apróság: a nem éppen jó egészségnek örvendő költő miért maga utazott a háromnapos járőföldre lévő Váradra Jolán gyermekükért? Matolcsy György hova lett? Miért nem ment vele? Miért nem ment csak ő? Mit beszéltek vajon a Fogtövi házban? A valóságos párbeszéd leírható lenne fikcióként – lehet, majd egyszer leírja valaki.

8. sz. perirat

(s egyben az utolsó)

Igyekszem száraz stílusban, a tárgyhoz illően tárgyilagosnak maradni: azt írja Sötér István Madách, a költő esztétikai nézeteiről, hogy azok lényege: egy *erkölcsi elv elleni küzdelem*, melyhez azonban a hősnek elégséges „jogcímre” van szüksége. A Tragédiában ez a jogcím Ádám tudásvágya. Értelmezésem szerint ott az erkölcsi elv az Istené, a Teremtőé. Madách nagyszerűsége abban is megmutatkozik, ahogy ezt a művet önmaga igazolására anyja ellenében megírta. Ez esetben a kettőzött jelentés így írható körül: Ádám küzdelme, valamint jogcíme a harcra és Madách küzdelme anyja mindenhatósága ellenében egy és ugyanaz. Benne a világ igazsága és egyetlen ember igazsága. Nála a jogcím is ugyanaz, *a tudás arisztokráciáját* állítja szembe anyja *karrier-világképével* és elveivel. A győztest ismerjük.

Még egyetlen adat.

Mialatt Madách Imre küzdött a megvalósítás gyötrelmei közepette, Ádammal, Évával, Luciferrel, az Úrral és mind az egész világgyülekezettel, történelemmel, Mózással; mialatt nagybetegen költeményeit

rendezte köteté, s újabb, vidámabb drámára gondolt – halála előtt egyszerűen *megfeledkezett irodalmi hagyatékáról*, Szontaghnak nem diktált szeptemberben erről egyetlen sort sem. Kérdezett-e akkor valamit Szontagh? Válaszolt-e vagy csak legyintett Madách? Pedig akkor már régen túl volt az Arany János-féle avatáson: „igen jeles mű...” Madáchnak – Bóka László szerint – életeleme volt az írás. Költő volt a legteljesebb értelemben – az írás és a költészet nála maga volt a tett.

Lehet-e erről megfeledkezni?

Majthényi Anna eközben több tucat levelet írt a rokon Huszár Annának. Egyetlen szó sem esik bennük arról, mi történik az „oroszlánbarlangban” – odaát...

Andor Csaba

Madách és Lisznyai

Hölgyeim és uraim, tisztelt hallgatóság! Önök most bizonyára egy tudományos előadást várnak tőlem. Be kell azonban vallanom, hogy amit mondani fogok, az jelenleg kívül esik a tudományosság körén, sőt az sem biztos, hogy egyszer majd bizonyítható vagy cáfolható lesz. Pontosabban szólva mondandóm lényege: Madách és Lisznyai különös kapcsolatának *oka* csupán sejtésként fogalmazható meg, jóllehet maga a kapcsolat azért korrekt módon leírható, s ha nem firtatjuk a miértet, akkor nem is lehet a leírás ellen kifogást emelni. Ám ha nem firtatnám a miértet, akkor valóban csupán Madáchról és Lisznyairól beszélhetnék, Önök pedig teljes joggal kérdezhetnék tőlem: mi köze van mindennek Fráter Erzsébethez?

A prédikátor Salamon könyvében – akit a bevezetőmben bátorítottam idézni –, találunk egy igen szkeptikus mondatot, amelyet a jelen előadás mottójául is választhattam volna: „Mert a bölcsességnek sokaságában sok búsulás van, és valaki öregbíti a tudományt, öregbíti a gyötrelmet.” Valóban: az az esetleges tudás, amelyhez az itt elmondandó észrevételek valamikori igazolása után esetleg eljuthatunk, a legkevésbé sem felemelő.

Legjobb tudomásom szerint Madách és Lisznyai kapcsolata soha semmiféle elemzésnek nem volt tárgya, aminek legfőbb okát abban látom, hogy a korábbiakban fel sem merült az a lehetőség, hogy szorosabb kapcsolatban állhattak egymással. Nem merült fel, pedig éppenséggel felmerülhetett volna. A Madách Imrénének szóló levelek között ugyanis találunk egyet (eredetije az OSZK Kézirattára Levelestárában van), amelyen ez áll:

Tisztelt honfi!

Lisznyai Kálmán utolsó perceit küzdi; ohajtása még egyszer találkozni önnel.

A haldokló kérését tudatván önnel, maradok

*ismeretlen tisztelője
Beniczky Erzs.*

Lisznyai 1863. február 12-én halt meg Budán, a Császár-fürdőben, ez a levél tehát nem sokkal korábban íródhatott. Mivel címzést nem tartalmaz, nyilván személyesen vitte el valaki a levelet a címzettnek. Mint ahogy azt is föltehetjük, hogy a költőtárs is Pesten vagy Budán tartózkodhatott.

Nem tudjuk, bár ismerve Madáchoz joggal feltételezhetjük, hogy eleget tett a kérésnek. Mint ahogy életművét, levelezésének egyéb darabjait vizsgálva azt sem tudjuk megállapítani, mi köze volt Lisznyai Kálmánhoz. Márpedig – éppen a levél tartalma alapján –, ha más bizonyítékunk nem volna rá, akkor is egészen határozottan állíthatnánk, hogy szoros kapcsolatban álltak egymással. Aligha tételezhető fel ugyanis, hogy egy haldokló ismeretlen vagy alig ismert személlyel kíván a halála előtt találkozni.

Hosszú ideig nem tudtam tehát mit kezdeni ezzel a talányos levéllel, mivel Madách és Lisznyai korábbi kapcsolatára nézve semmiféle információval nem rendelkezttem. Végül is Radó György *Madách Imre életrajzi krónikájában* találtam egy érdekes adatot: eszerint 1845. júliusában, két héttel Madách és Fráter Erzsébet esküvője előtt megjelent Lisznyainak *Az ősgyűrű* c. verse, amelyet Fráter Erzsébet nagybátyjának, Nógrád megye alispánjának, Fráter Pálnak ajánlott ugyan, de amely a Madách család egyik ősének, Madách Miklósnak a történetét dolgozta fel. A versben egyértelmű utalás történik Madách Imre – vagy ahogyan két helyen is szerepel a keresztnév: Emök – közelgő esküvőjére.

Ez a vers két szempontból is elgondolkodtató. Egyfelől azért, mert kimondottan szoros baráti kapcsolatra enged következtetni. A versben ilyen sorokat olvashatunk:

*Madách Emök, a' nemzet egy
Szabad keblű fija,
A' közjogok zöld asztalán
Vitázó dalia.*

*Ész a' kardja, 's ezen az él
A' rény és becsület,
Melly félistenné teheti
Az emberszellemet.*

A másik ok, ami gondolkodóba ejtő: Madách Imrét csak igen kevesen hívták Emöknek (véltetően a német Emerich magyaros becézé alakja); ismert barátai közül egyedül Lónyay Menyhért. Pontosabban szólva a Lónyay Menyhértnak írt levelek végén találkozunk ilyen névalírással. Minden jel szerint csak ifjú korában használta ezt a nevet; a Szontagh Pállal folytatott levelezésében – jóllehet 1843-tól kezdődően jó néhány levél áll rendelkezésünkre – egyikük sem használta. Ebből arra következtethetünk, hogy a Lisznyaival való szoros baráti kapcsolat kezdete határozottan korábbra datálható, mint a Szontagh Pállal való kapcsolat kezdete.

Madách és Lisznyai tehát gyermek- vagy ifjúkorukban jó barátságban lehettek, s ez a jó viszony évekkel később, Madách esküvőjének idején is fennállt közöttük. Ennek fényében már érthető, miért is hívja a halálos ágyához Lisznyai Madáchoz. Ami azonban változatlanul érthetetlen: ha ilyen jó viszonyban voltak egymással, akkor miért nem tudunk semmit az 1845 és 1863 közötti időszakról? Miként lehetséges az, hogy nem maradt fenn egyetlen levél vagy utalás sem, amely kapcsolatukat valamelyest megvilágíthatná?

Mielőtt a kérdésre megkísérelnénk választ adni, előbb érdemes tüzetesebben végignézünk Madách életét és életművét, s azt a kevés információt, amely abban Lisznyaival kapcsolatban fellelhető, hiánytalanul közreadnunk.

1843 őszén Lisznyai Kálmán és Madách Imre is Pozsonyban tartózkodtak. Lisznyai november 1-én ezt írta Gyulai Pálnak: „Ida nem harragszik rád, s inkább örülne ha veled lehetne. Madácsba torkig szerel-

mes.” [Somogyi Sándor (szerk.): *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. Bp., 1961. 10. l.] A levélben említett Ida különben Matkovich Ida, Madách ifjúkori szerelmeinek egyike, akivel nem sokkal korábban ismerkedhetett meg Pozsonyban. A levélbeli utalás alapján feltételezhetjük, hogy Gyulai ekkor már ismerte Madách Imrét, ugyanakkor távolról sem lehetett vele olyan bensőséges kapcsolatban, mint Lisznyai, máskülönben Lisznyai a Gyulainak írt levélben is Emőknek nevezte volna közös barátjukat, miként a versében tette.

A következő információ 1845-ből áll rendelkezésünkre. Június 10-i levelében Fráter Erzsébet ezt írja: „Naprol napra remellék, de mar keblemben remény helyett a’ leg nagyobb agodalom tűnt fel, most ez egy kis enyhülést nyert, Baratod által ki a’ napokban látot, kedvesem hogy mar fel keltél az agyból”, majd június 13-i levelében ismét egy barátról szól: „ha Barátod meg latogat mond nevembe is közönetemet”. Mivel a meg nem erősített hagyomány szerint Szontagh Pál volt az a barát, aki Madáchot állítólag elkísérte a Cséhtelken tartott eljegyzésre, így első közelítésben az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az idézett levelekben is ő az a barát, aki híreket közvetít a jegyesek között. Tudjuk azonban, hogy Szontagh kezdetől fogva nem volt jó véleménnyel Fráter Erzsébetről, így fennáll a lehetősége annak, hogy valójában Lisznyai volt a közvetítő.

1847. január 28-án Csesztvén Madách Imre, Szontagh Pál és Matolcsy György afféle költői versenyt rendeztek; Madách versének címe: *Szegény dal* (Szontagh Pálé: *A’ mi szegény dalunk*, Matolcsy: *Szerény szózata egy szegény legénynek*). Az eset annyiban kapcsolódik Lisznyaihoz, amennyiben nem sokkal korábban, 1846-ban jelent meg *Szegény-legény dalok* címen az első verses kötete Pesten. Feltehető, hogy a divatos, s ekkor még Petőfinél is sikeresebb Lisznyai készítette a költői versenyre a társaságot.

Időrendben tovább haladva, 1847-ben a Szontagh Pállal és Pulszky Ferencsel közösen írt *Nógrádi képcsarnokban* szerepel az alábbi jellemzés Lisznyairól:

*Szól, tüzel a haladó pártnak szolgálni akarván;
Hogyha igaz, kérjük, szállana pecsovicsúl.*

Később a verset Madách alaposan átírta, a címe pedig *Hivatlan párthív* lett:

*Nekünk vágyol szolgálni, mondog. Kérlek
Ha ez való, ne tarts velünk, de vélek.*

A következő adat 1852-ből származik. November 2-án, tehát már Madách letartóztatása után, Komáromy Imre kerületi biztos Pongrácz Arnold megyefőnöknek tett jelentésében 17 személyt sorolt fel, akik megfordultak Csesztvén. Az 5. pontban – magyar fordításban, mert hiszen az eredeti szöveg német nyelvű – ez áll: „Lisznyai Kálmán, legtöbbször Pesten lakik, a forradalom előtt a vármegyénél aljegyző volt, a forradalom alatt mint a magyar forradalom történetírója mindig a forradalmárok táborában tartózkodott. Politikai hitvallására nézve forradalmár; az uralkodóházzal szemben ellenséges beállítottságú, jelenleg költészettel foglalkozik. – Beszédei lázítóak, nem volt gyakran Madáchnál, de amikor jött, mindig hosszabb ideig maradt.” (Leblancné Kelemen Mária: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*. Salgótarján, 1993. 89. l.)

Ezek szerint még 1852-ben is jó viszonyban lehetett egymással a két költő.

1855. május 11-én Szontagh így írt Lisznyairól: „Ő most is csak a’ régi, minden tekintetben a’ régi. E két szó »minden tekintetben« mindent kifejez. Ez magában foglalja az ő saját nyomoruságát, nejknek boldogtalanságát, kisfiának jövődő elhagyatottságát és koldusságát. Ő affectálja a’ genialitást s azt hiszi: genialitás – korhelység, lumpság; de az ő lumpsága komisz, nem genialis, genialitása mímelt, affectált – lumpsága csak az mi rajta eredeti, az az mit nem mástól tanult, de azért nem bir valami objectiv eredetiséggel. Annyira megy régi nótája, hogy bizonyos okoknál fogva – Pesten lévén – látogatásom alkalmával homoeopathice élt, ’s bortól ’s a. t. tartózkodott. Az okot neje is gyanítá!” [Halász Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 1131. l.] Az irodalomkritikai észrevételtől ezúttal bátran eltekinthetünk: ugyanezen levélben néhány sorral feljebb Szontagh

Eötvös Józsefről többek között ezt írta: „ő állambölcs akar lenni, miután már hogy államférfi nem volt megmutatta.” Ami figyelmet érdemel az inkább az, hogy e levélrészlet konszenzusra enged következtetni a levélíró és a címzett között, vagyis ekkor már Madách is meglehetősen rossz véleménnyel lehetett egykori barátjáról. A levél végén tett célzások („Annyira megy régi nótája”, „bortól ’s. a. t. tartózkodott. Az okot neje is gyanítá”) elég egyértelműek: Lisznyai nemi betegségben szenvedett.

Hölgyeim és Uraim! Most, hogy a rendelkezésünkre álló valamennyi információt sorra vettem, rögtön a dolog közepébe vágnék. Igen, Önök bizonyára kitalálták már, valóban az a sejtésem, hogy Fráter Erzsébet és Lisznyai Kálmán kapcsolata lehetett az oka egyfelől a barátság, másfelől a házastársak közti kapcsolat megromlásának; magyarul szólva egy szerelmi háromszöggel állunk szemben.

Mielőtt azonban érvelésemet előadnám, előbb az ellenvetésekről szólnék. Voltaképpen csak egyetlen súlyos kifogás hozható fel a feltételezésem ellen: az, hogy ismerni véljük a csesztvei udvarló nevét. Előbb Palágyi Menyhért írta le a monogramját – H. F. –, bizonyára azért nem a nevét, mert könyvének megjelenésekor, 1899 végén még életben volt az illető. Később Harsányi Zsolt, majd L. Kiss Ibolya adták a név feloldását: Hanzély Ferenc. Nos, ezt a feltételezést valóban nem könnyű megcáfolni, annál kevésbé, mivel Komáromy Imre már említett feljelentésében Hanzély Ferenc is szerepel: ő is többször megfordult Csesztvén Madách Imre kúriájában.

Hosszú ideig tanácstalanul álltam az esettel szemben. Nem láttam elegendő okot arra, hogy Hanzély Ferenc helyett valaki másról tettelezem fel azt, hogy Csesztvén a házigazda bebörtönzése idején meglátogatta Fráter Erzsébetet. Ugyanakkor érthetetlen volt: mi lehetett az a súlyos ok, ami miatt a barátság minden jel szerint megromlott, s még inkább rejtélyesnek tűnt, hogy miért hívta a halálos ágyához Lisznyai éppen Madách Imrét.

Csak hogy Madách házasságának igazi válsága nem Csesztvén, hanem Alsósztrégován következett be, s az ottani barátot már egészen másként hívták: Meskó Miklósnak. Éppen ezért a Csesztvén történetéről nem rendelkezünk igazán hiteles forrással. Ott ugyanis nem történt

olyan botrányos eset, amelyet pontosan megőrizhetett volna az ott élők emlékezete. Hanzély látogatásairól bizonyára éppúgy tudtak a csesztveiek, mint Lisznyaiéről, s meglehet, csupán véletlen, hogy az előbbi gyanúsították a feleség elcsábításával. Mindezzel csak azt szeretném jelezni, hogy semmi okunk sincs túlságosan komolyan venni a szóbeszédet: Hanzély éppúgy lehetett a csábító, mint Lisznyai.

Nincs más hátra, mint hogy Madáchot hívjuk segítségül. A továbbiakban nem is arra keresek választ, mi történhetett Hanzély és Fráter Erzsébet vagy Lisznyai és Fráter Erzsébet között, hanem ehelyett egy merőben filológiai kérdésre szorítkoznék. Kihez írta Madách az *Egy vetélytárshoz* című versét?

Ez ismét egy olyan kérdés, amelyet sohasem vizsgált a Madách-kutatás. A vers így kezdődik:

*El árulál! – óh gyermekéveinknek
Kisértete mond nem jött é eléd?
Nem borzadál-e mint a' templomrabló
Midőn a' leg szentebbet illetéd?
E leg szentebb nem más mint a' barátság*

Vagyis a vetélytárs ezek szerint egy gyermekkori barát volt. Lisznyairól most már tudjuk, hogy valóban az volt; az, hogy Madáchot Emőknek hívta, egyértelműen tanúsítja ezt. Hanzélyról nem tudjuk, hogy meghitt barátja volt-e a költőnek; ha igen, úgy különös, hogy ennek aztán valóban az égvilágon semmi jele sincs Madách életművében. A költő egyébként a végső szövegváltozatban visszafogottabban írt korai kapcsolatukról. Egy utóbb áthúzott részlet ugyanis így szólt:

*Mi őszintén mi hön szeretett e szív,
Miként ezentúl senkit nem szeret,
'S el árulál mégis midőn először
Ellenkezett javammal érdeked.*

Mégis, mindennél fontosabb körülménynek tartom azt, hogy versben szól a vetélytárshoz Madách. Elvben elképzelhető persze, hogy

csupán azért tette ezt, mert fájdalmának ilyen módon kívánt hangot adni. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy verseinek a *Levelek* című ciklusában helyezte el a költeményt, márpedig abban ismereteink szerint valóban olyan versek szerepelnek, amelyeket levélként el is küldött valaha a címzetteknek. Biztosra vehetjük tehát, hogy az *Egy vetélytárshoz* is valaha levél volt. Ha tehát eltekintünk a vers irodalmi vonatkozásaitól, s csupán mint levelet nézzük, úgy egyáltalán nem természetes, hogy a verses formát választotta a költő. Sőt, a történetek után voltaképpen igen különös, szokatlan módja a rosszallás kifejezésének a verses forma. Ha valaki úgy érzi, hogy a felesége megcsalta, gyermekkori barátja pedig elárulta őt, akkor – még ha költő is a szenvedő fél – nem versbe szedve küldi el véleményét az egykori barátnak. Illetve – megítélésem szerint – csak egyetlen esetben folyomodik ehhez az eszközhöz: ha a másik fél is költő, s ha éppen ezért feltételezhető, hogy ez a közlési forma kivételesen hatékonyabb, mint a köznapis beszéd.

S ezen a ponton véget is ér az érvelésem: Hanzély Ferenc nevű költő Szinnyei munkájában nem fordul elő, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy sohasem jelent meg tőle semmi. A verses levél címzettje tehát – szerintem – Lisznai Kálmán lehetett. Van még egy áthúzott rész a versben, amely amellettszól, hogy a címzett költő, és pedig híres vagy legalábbis híú, költő mivoltára sokat adó személy lehetett:

*S ha engem el birt hagyni s a' varázkört
Mellyel védé az első szerelem
Majd meg fog-é költőtlen körödben
Nyugodni végkép? én alig hiszem.*

[A vers és annak szövegváltozatai megtalálhatók: Andor Csaba (szerk.): *Fráter Erzsébet emlékezete I.* Csécse–Balassagyarmat–Bp., 1996. 118–122. 1.]

Nyilván azért nevezte költőtlennek a vetélytársat Madách – mintegy önmagát cáfolva ezzel, hiszen ha valóban költőtlen, akkor miért ír hozzá verset! –, mert úgy vélte, ezzel a megállapítással a címzett érzékeny pontjára tapintott. Igazán vérig sérteni, sőt, megálázni a költői-

etlenség fölemlítésével csakis a híú s ekkortájt még meglehetősen népszerű Lisznait lehetett.

Hölgyeim és Uraim! Azzal kezdtem a mondandómat, hogy sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudok semmit, sőt abban sem vagyok biztos, hogy valaha is elegendő információval rendelkezünk majd a dilemma eldöntéséhez. Különösen nem látok esélyt arra, hogy Madách életművéből vagy akár a vele kapcsolatos dokumentumokból többet megtudjunk. Véleményem szerint az egyetlen esélyt immár Lisznai életművének tanulmányozása jelenti. Ha a halála előtt úgy érezte: valami tisztázni valója van még Madáchcsal, akkor nem kizárt, hogy esetleg már korábban így érezhetett, s ennek egy megjelent vagy meg nem jelent írásában esetleg hangot is adott.

Persze az is lehet, hogy tévedek. Ebben az esetben azonban végképp eldönthetetlen kérdésnek tartom: mit akart mondani a haldokló Lisznai Madáchnak? Mint ahogy az is teljességgel eldönthetetlen kérdés, hogy mi lehetett az a súlyos ok, ami miatt egy minden jel szerint hosszú és mély barátság megszakadt? Végő és legfőbb érvem tehát mondandóm mellett az, hogy – legalábbis ami Madách és Lisznai különös kapcsolatát illeti – mindent megmagyaráz.

Az *Egy vetélytárshoz* című versben egy sajátos kettős értékrendszer jut kifejezésre: amit a feleség tett, az megbocsátható, amit a gyermekkori barát tett, az megbocsáthatatlan. Úgy látszik, Madách cselekedeteit is ez a kettősség határozta meg: mindazt, ami a feleségére emlékeztette – így például a tőle kapott leveleket – megőrizte, mindazt, ami a gyermekkori barátira emlékeztethette volna, megsemmisítette. Végül is azonban Lisznainak csakúgy, mint mindenki másnak, megbocsátott. Tanúság rá az *Útravaló verseimmel*: „Bántottak is, de szűmben nem maradt fulánk”. S ha Madách így tett, akkor a kései elemző sem tehet másként: 144 évvel a történetek után ideje megbékélnünk a csesztvei csábítóval, akár Lisznai Kálmánnak hívták őt, akár másként.

Függelék

T. Pataki László

LIDÉRCLÁNG

monodrÁma

Hely: NagyvÁrad, ispotÁly

Idő: 1875

Drapériákkal kialakított teremfÉle, boltíves tér. FÉlkörben húzódo háttérfüggöny, átvilágítható. A fény nagy szerepet játszik: a játék első felében az elötér előrehaladtával, vele párhuzamosan, fordított arányban a háttér hangsúlyos. Így egyidőben két síkban folyik a játék. A vége felé a színpad elülső fele szinte teljesen homályban, az emelt háttér világos, az ott zajló sziluett-játék a múltból idevetülő jelenidőt vizionál.

Madáchné Fráter Erzsébet a színpad valamelyik hangsúlyos pontján mozdulatlanul, tőle távol, bal hátul, köpenyszerű ruhát viselő alak áll, jobb elöl pedig primitív gurtis tolókosziÁgy, a háttérfüggöny mögött egyelőre alig láthatóan a tolókoszi másának körvonala nőalakkal, körülötte történik mindaz, ami egy múlt századi ispotÁlyban a halál perceiben történhetett. (Reális zajok, orvos, apácanővérek mozgása, beszédfoszlányok.) A két színpadi pont között a végére tükörkép-azonosság alakul ki. De mindez lehet sokkal egyszerűbben is, mindenféle effekt, környezet és néma szereplő nélkül is.

A játék egész ideje alatt a fény lassan változik, miközben a szereplők arca külön világítást kap (vagy kaphat időnként). Amit látunk, hallunk – az élet-halál mezsgyéjén történik mindvégig.

NŐI HANG: Neve?

FÉRFI HANG: Fráter Erzsébet. Néhai Madách Imre özvegye.

NŐI HANG: Kora?

FÉRFI HANG: Negyvenöt év.

(Szekérzaj, fegyvercsörgés, lábdobogás, majd kis szünet után újra a szekér hangja... Lehajtott fejjel, ernyedten.)

FRÁTER ERZSÉBET: Szekér jött Sztregováról? Jött-e szekér, hozott-e izes kincseket? Jön-e szekér Sztregováról? Küld-e valamit a nagyszony, mert pénzt nem küldött soha. Jött-e úti alkalmatosság? Küldött-e legalább egy darab nádmézet?... A láz kivert. Kivert a láz és körbejártam a ház körül, ott kerengtem Csesztvén egész éjszakákat.

(Riadtan, majd gyorsulva)

Jönnek a darabontok! Fölfele csörtetnek a lejtőn, már itt vannak a háznál, jönnek kettesével – valaki beárulta Imrét! Valaki bemondta Imrét! Hogy a cseh vadász itt nálunk Rákóczy János. A halálfia-rejtőzködő-titkár, a Kossuthé! A fegyverek! Miért nem szólt nekem Imre? Miért nem tudhattam én soha semmit abban a házban? Miért titkolta előttem, hogy kit-mit bújtat-rejteget? – Hogy ki ez az ember itt velünk teméntelen ideje már. Ki ez, aki lejárogat inni, kártyázni a faluba és járatja a száját? Ki ő, ha nem cseh vadász vagy cseh kertész? Aki soha a szemembe nem nézett, velem nem beszélt. Került, mint ördög a tömjént, amikor meglátott valahol a kertben. Mit mondott az anyja főbesúgójának, az Imréhez kötött házi spionnak, a jól tartott lakájnak, annak az öreg repedtlelkűnek, aki nem volt jó orvosnak, aki kezdettől fogva énutánam vizslatott a nagyszony parancsolatjára, felbérelt mindenkit körülöttem. A szeme sem úgy állt, ahogy kell. Mégis házitanítóskodott a Majthényiaknál. Mit mondott, mit tudott hazudni Imre ennek az öregnek, ennek az ispánnak, ennek a csupa szem meg fül embernek erről az egészről itt, és aztán ő mit mondott tovább arrafelé a nagyszonyynak, akinek levelet menesztett minden álló héten, amikor jött vagy ment az úti alkalmatosság? Mit jelentett Sztregovára rólam? Rólunk... A ferde lelkű Matolcsy György!?

Nem volt itt harmónia soha, hogy is lehetett volna, amikor ott lógott felettünk minduntalan az a sötét felhő, ami mögül Majthényi Anna tekintett ránk szigorúsággal. Azt a harmóniát csak képzelve lehetett magunkban rejtegetni-melengetni szebb napokon. Csesztvére szegény Imre menekült! Még a házassága előtt az anyjától, aki rohamokat kapott, ha a nevetem meghallván valamit mondani akart rólam s rólunk, de ide menekült minden Madách fiú, aki nem báróktól nősült, ide menekült Imre öccse is, a Károly, amikor még később császár-mániákus anyja ellenében elvette a forradalmárkodó mártír

Csernyus

Emánuel

lányát, ő is ide húzódott. Ide húzódott mindenki a gög elől, a perpatvar elől. A gondok elől mégsem tudtunk elhúzódni... Elvitték Imrét. Ha tudom, miben jár, segíthettem volna. Arra hátul a fenyők felől még szökhett volna, de nem szólt nekem, ránk törtek azok...

(Csendesedve)

Láthatod, édes Imrém, olyan vagy te, amilyen a gyerekember kegyelmes-nagyságos édesanyád kezében. Ő sem mondott szemembe semmit soha, de csak a hátam megett, de csak azt nézte minduntalan, hogy miben hibázhatnék kedvére. Nem mondtál nekem te semmit, semmi fontosan, csak szép szavakat. Csak fogtad a kezem, ha mentünk, és néztél távolra, és ki tudta, mi jár a fejedben, fogtad a kezem erőtlen, mozdulatlan, hideg ujjakkal, és néztél magad elé a nagy barna szemeddel, néztél valahova messze, és akkor nem én jártam a fejedben, nem rólam gondoltál, éreztem én a kicsiségem melletted, éreztem, de azt mondtam, ennek így kell lenni, mert nem lehet máshogy. Egyedül van, magára hagyva mindenki azzal, amit érez... Miként ha ott sem lennél, miként ha ott sem lennék... Olyankor azt gondoltam, hogy csak önmagamot őrizzem valahogy a világ ellenében.

Nem akarta a nagyszony a mi egybeszövődésünket, ezt a házasságot, azért kellett nekünk a csécsei kis templomban majdhogynem titokban egybekelnünk. Hát ilyen volt már az elején, már akkor, amikor még el sem kezdődött a mi szépséges életünk. Egy királyi tanácsos fia, a nagyszony reménye-virága-ölbéli kedvence ilyen esküvővel! Ilyen keseredetten. Ennyi szép magunk-reményével így egyedül maradván a világban. Szabad lélekkel szárnyalva aztán minden jóra fordult Csesztvén. Erzsinek minden jó volt, ahogy Majthényi Anna akarta. De oda nem jött hét évig! Végig nem jött. Nem nézte meg az unokáit egyszer sem a hét év alatt ott, ahol éltünk.

Szép volt azért minden ott, a fehérvirágú szilvafák alatt tavasszal, és szép volt a csesztvei ősz is minékünk. Akkor szép volt minden körülöttünk. Akkor jó volt velünk minden, akkor nem mondott rám és ránk senki semmi rosszat... Csak előtte, de azon csak nevettem, amikor Szontagh Palival jártál anyádnál Sztregován és mondtad: „itt van Pali, nősülés előtt áll, elveszi Fráter Erzsit” – mondtad anyádnak, hogy kipróbáld, és ő vissza, hogy –: „csak nem olyan bolond, az

olyan lányt nem veszi el az ember, az olyan lánynak udvarol...” Nevettem ezen, ha keserű lettem is tőle. S a hajtincsbe is hogy bele tudott kapaszkodni mindenki. Abba a kis hajtincsbe hogy belemarkoltak mindnyájan, amit előtted Palinak adtam, hogy adtam másnak is, nemcsak neked, hogy ez milyen súlyos dolog volt, csak ámultam és nevettem ezen is. De te édes Imrém nem hallgattál ezekre a szavakra. Csak írtad anyádnak, de hányszor istenem, hogy „bárhogy iparkodom is elégedettségét kivívni, te mégis elégedetlen vagy velem...” A megyebáli találkozónkat is egyedül Palival merted megbeszélni. A megyebálra meg úgy mentem, hogy ott éltem Csécsén a nagybátyáméknál, anyai barátnőmnél, Platthy Kláránál, aki neveltetésemet csiszolandó vett maga mellé innen Biharból, özvegy apámtól Nógrádba, hogy mondták, lesz megyebál Gyarmaton! Biharban én minden bálon ott voltam, mert az én apám... az én apám vidám ember volt, az én apám szerette a mindenrangú embereket, szerette az életet. Az én apám nem irt verseket. Az én apám szerette volna, hogy dáma legyek, szerette volna, hogy társaságot tanuljak, mert Biharban egyszerűbben élt mindenki. Elküldött Nógrádba, Klára nénémhez, a dombok közé, itt éltem akkor már, és akkor volt az a megyebál. Mondta is nevelőanyám: „menjél lányom, menj csak szépen, k viselkedjetez illőn, ahogy kell, menjetez, szórakozzatez...” és voltak akkor is, akik elékísértez, mert kíséretez nélkül senkinez nem lehetetez menni sehova akkor sem, sem mászor.

És elmentünk akkor. Felültünk és elmentünk, mentünk a szekérenez, mentünk és odaértünk, és én nem tudtam, hogy találkozom Imrével, mert én Imréreül még nem is hallottam akkor, csak Szontagh Paliról, a legjobb barátjáról, akitez mindenkinél... azzal... övele... igen, és akkor ott találkoztunk az oszlopoknál. Akkor, amikor a keringő volt, a keringőnél leesette a karkötőm, igen... és szép volt minden, és én is szép voltam és az egész zenekar, és fönt, fönt a kartzaton is rengeteg ember, és mindenki látta, és akkor ő lehajolt és felvette és visszaadta és odaadta és rátette a csuklómra, és fogta a kezemet és nem mondott semmit, csak nézettez, és másnap írt levelet Szontagh Palinak, hogy Szontagh Pali szabad akaratóból, baráti érzéssel mondjon le rólam, mert ő akarja, ő szeret engem, ő egyedüli, és akkor Szontagh Pali megismétel-

te azt a mondatot, ami később hozzám is eljutott, amit az anyja mondott neki, mert mások elmondták, igen, mert ő továbbmondta, ő továbbadta, valahol le is írta.

(Lelkem törvénye! Alázkodtam és megaláztam magam is másokat, de talán nem eleget, alázkodtam fejet hajtvaz, de talán nem elég mélyre, erős lelket feszítve szabad akaratóból tettem mindentez egyes egyedüli, csak magamért, mert magamra hagytak engem. Magam voltam akkor is, amikor szép volt minden Csesztvén. Magam magamnak, magamért őriztem a lelkemet. A vendégjárás azért kellett Imrének, hogy nem menjünk sehova, ne halljon hírt rólunk a nagyasszony. Olyan járkálás volt nálunk, édes istenem, mintha nem évi hétszáz forint jussból éltünk volna, mikéntez ha mi lennénk a császári udvar. De ez is jó volt nekem, Erzsinez minden jó volt... Jött oda a sok barát és barátnő, és valamennyi Imréhez, ő szoktatott oda mindentez, Hanzélyt és később Sztregován Meskót, talán kipróbálni akartez, s ha nem, akkor is az ő barátai voltak mindnyájan, nekem semmi dolgom nem lehetetez velük sem akkor, sem mászor, ha jöttez Imre nélkül, nekem ott voltak csak a gyerekez, a kettő és már a harmadik is azon a rettenetes napon, amikor ránk törték, már a véremben, a szívem alatt Arinka, a legkisebb, nekem őz voltak, és semmi más nem jutott, honnan tudhattam, miről folyik a szó napszámra éjszakába nyúlva, mit értettez én ezekből, hogy „fátum” meg „genezis” meg „a boldogtalan lelkek vándorújtjai” – nem tudtam semmit abból a világból, nem ismertem azokat az írókat, akikről beszéltez.

Nekem mindenki csak szépeket mondott. Csak szépeket. Az én lelkem törvénye az volt, hogy feszülve is megmaradjak!)

Énnekem mindig látomásaim voltak. Énbennem kis tüzez égtez. Kis szikráz pattogtez. Énnekem a fejem mindig szorította valami, mintha abroncs lett volna. Mintha mindig szorították volna, mintha mindig

ra kerültem, oda a Fogtövi házba, és akkor jött, igen jött a Klobusiczky, udvarolt... udvarolgotott nekem, ő... szeretett volna engem, de én nem szerettem, én csak azt láttam benne, hogy társaság, azt szerettem benne, hogy olyan szépen beszélt, hogy vidám volt, hogy piros volt az arca, hogy... más volt, egészen más volt minden, és azt hittem, hogy talán vele... vele lehetne, de nem, nem lehetett, és nem is akartam. Szórakozni jártunk. Felültünk a kocsira, és elmentünk, és szólt a zene, és játszott a zenekar, és mindenki szép volt, és mindenki engem nézett, és akkor azok a szorítások a fejemben megszűntek... és... és hogyha sokat forogtam, táncoltam, megszűnt minden bajom, és a szikrák is kihunytak, és egyáltalán nem éreztem semmit, mindig tudtam... mindig tudtam, hogy Imre engem szeret, és engem visszavár, a szíve hasad, de az anyja nem akarja... ő sohase akarta azt, hogy én ott... odakerüljek. De azt akarta, igen, hogy menjek az ispánlakásra Csesztvére, és amikor elvitték Imrét, akkor belém vágott a villám, a villám vágott belém, mert akkor éreztem, hogy becsaptak! Nem mondtak meg mindent, azt hittem, ármánykodtak a hátam megett, azt hittem, örökké együtt lehetünk, a gyerekekkel együtt lehetünk, itt lehetünk volna együtt, és akkor egyszer csak beállítottak ide, és jöttek és csörömpöltek és vitték... és Imre egy szót sem szólt, és nem is nézett rám, szúrósan nézett, maga elé nézett a földre, a csizmáját nézte, és úgy ment velük. S akkor én itt maradtam... itt maradtam Csesztvén egyedül ebben a házban a két gyerekkel, később megszületett Ara is. És Imre még börtönben volt, és akkor... akkor nem kaptunk semmit, és nem volt semmink, csak ami a ház körül volt. A tojás, a tej az megvolt, az megvolt, a lekvár, ez volt... ezt... ettük, volt valamink, de nem küldött pénzt, pénzt nem küldött, mert Imre nem küldhetett, mindent lefoglaltak, de tőle kellett, hogy kérjek, de kitől kértem volna, Majthényi Anna, a nagyszony persze hallani sem akart rólam, nem is nézett felém, nem jött szekér, nem jött szekér Sztregováról soha, sohase jött szekér! Nem küldött semmit. De legalább nem kellett kitérni előle. Azt, amit... amit küldött volna, azt küldhette volna az unokáinak, küldhette volna, írhatta volna, hogy nekem ne adjanak belőle, megmondhatta volna Ágota néninek, a házvezetőnőnek, biztos, hogy megtartotta volna a parancsolatját. A gyerekeknek legalább... a gyere-

keknek nem volt elég semmi soha. Ott a ház körül alig volt valami, éppen csak hogy élünk, megvoltunk, betegek voltunk, a himlőt elkaptam én is, a gyerekek is... mindnyájan elkaptuk, és akkor lázasan járkáltam körbe, éjszakákat járkáltam a parkban, és arra gondoltam, hogy édes istenem, ki... ki... ki... akarja ezt, ki átkozott meg, ki!!!

Én nem szerettem Majthényi Annát. „Elvetted a hités uramat, el-túrtad mellőlem önzéssel.” Sohase szerettem. Utáltam. Gyűlöltem. Nem szerettem, de nem mutattam neki. Mindig játszottam, hogy szeretem, mindig játszottam, hogy én vagyok a kedves menyé. Hogy én vagyok a fiának, az Emikének, így hívta Imrét, Emi, Emike, és azután mindig mutattam a szeretetet, de nem szerettem, de ő tudta, hogy nem szeretem, és én is tudtam, hogy ő utál engem, hogy legszívesebben elűzne a háztól, elűzne az ispánlakásból is, ezért aztán soha nem nézett felénk sem, nem küldött még levelet se, de én se írtam neki, inkább írtam Eminek, Eminek írtam, igen a börtönbe, oda írtam neki, és kértem tőle, kértem, hogy küldjön pénzt, hogy kérjen pénzt, ő kérhetett az anyjától, aztán ő szegény kért is, és akkor küldött nekem is valamit, és akkor tudtam venni egy-két ruhát, mert nem járhattam mindig ugyanabban, mert a... mert a csesztveiek néztek, hogy mibe járok, igen, nézték, nem mehettem el ugyanabban még egyszer, mert... mert nem lehetett, hogy lehetett volna, hogy lehetett volna elmenni. Nem voltam, akkor sehol se voltam, egyszer voltam, a Hanzély kocsiján egyszer Gyarmaton, azt is besúgták és egyszer még. Parasztruhába öltöztem, lementem az aratóbálba, mert nem tudtam meglenni már, mert akkor már olyan rettenetes volt, olyan rossz volt egyedül élni a három gyerekkel, elcsúfítva a himlő által, és csak a három gyerekkel és... és Emi is messze volt. Nem jött semmi hír felőle, már hónapok óta nem jött, de a Veres Pálné, a barátnője meglátogatta, és nem tudtam semmit, és akkor úgy éreztem, hogy lemegyek az emberek közé. Odamegyek közéjük, nem akarok semmit, csak megnézni őket, nézni, ahogy táncolnak, boldogok, csillog a szemük a tűznél, és... isznak-esznek és hogy milyen az élet?! Mert akkor már nem volt semmilyen életem, akkor már régen nem volt semmilyen életem, és beteg voltam akkor is, amikor lementem, akkor sem történhetett semmi, nem történhetett semmi, és nem láthatták, mert nem történt, ha akkor történt volna va-

lami, akkor azt, akivel... akivel én esetleg... akit... akit később mondtak vagy a szájukkal rámfogtak, később, amikor... amikor visszajöttem, akkor már másnap beszéltek, a templomban is beszéltek, suttozták, igen, hogy lent voltam, mert láttak, megismertek, de éppen ezért, mert megismertek, mert tudták, hogy én vagyok, soha senki se jött volna felém, a férfiak... a férfiak is úgy néztek rám messziről, sunyin-gyáván görbén, messziről néztek a kalapjuk alól, és úgy néztek rám, mintha áruló lennék, mert elárultam valamit, de mit árultam el, az uramat nem árultam el, csak lejöttem, lejöttem, igen, közéjük jöttem, szerettem volna emberek között lenni, azért. Mert akkor már régen csak a kutya volt a ház körül, a kutya járkált, és a spion figyelt, Majthényi tányérnyalója, igen, és én járkáltam néha éjszaka, járkáltam körbe. Ágota néni mindig leskelődött és mindig figyelt, és mondta másnap, tudtam, hogy az egész falu... az egész falu tudja, hogy Erzsébet tekintetes, mert így hívtak engem, Erzsébet tekintetes, én voltam az Erzsébet tekintetes, Majthényi persze a nagyasszony volt, ő a nagyasszony, akinek a francia címzését, a levélcímzését nem tudtam megtanulni míg éltem, csak leírtam, egyszer leírtam, fáradozással, keservesen, és úgy kellett levelet írnom, úgy kellett volna, nem írtam, de aztán a címzést azért leírtam, mert nem tudhattam, mikor lesz rá szükség, hogy mégiscsak oda kell fordulnom. Hozzá kell fordulnom! És aztán egyszer, igen, hozzá fordultam, amikor elhirtelenkedve elváltunk, akkor fordultam hozzá, akkor levelet menesztettem neki, amikor kimondták a válást, akkor írtam neki, először, egyszer írtam neki, és akkor is alig tudtam a címzést leírni, mert olyan rettenetes volt nekem...

Utált engem azért is, mert protestáns voltam, ő meg katolikus volt, idegen volt tőlem, azt mondta, „a protestánsok mindig okoskodnak, és a fejüket felvetik.” Felvetik a fejüket. „A családban bajt csinálnak.” És egyszer a Madách-vagyon már elúszott, mert egyszer régen a Madáchok is protestánsok voltak, csak aztán újra katolikusok lettek és azóta... azóta a Madáchok és a Majthényiak is katolikusok. És mindenki katolikus volt körülöttem, csak én voltam protestáns egyedül, igen, én és amikor Sztregovára kellett költözöm, és ott kellett élnem szabad akaratom ellenében, akkor, amikor Imre úgy döntött, hogy oda megyünk lakni, mégis oda megyünk, amikor a börtönből kiengedték, akkor

kor hazajött, és akkor nagyon sovány volt, és nagyon rosszul nézett ki, és akkor minden más volt... akkor hideg volt már minden, hideg volt velünk, mert a híreket mondták neki, hiába volt vastag börtönfalak közé zárva, hiába volt rács az ablakán, a híreket mondták neki, rossz híreket vette a szájalóktól, jövő-menőktől, azt is, ami nem volt igaz és azt is, ami igaz volt. Mert egyszer... egyszer ott volt Feri, igen, ott volt, Feri eljött, mert eljött, azért jött, mert kíváncsi volt, hogy élek, akkor amikor Imre még börtönben volt, akkor egyszer Feri beállított, még délelőtt beállított, szekéren jött, hintón és akkor... akkor fölcsörtetett, és akkor mindenki látta, hogy jön a Feri, és bejött, és kérdezte, hogy hogy vagyok, hogy élek, és hogy van-e pénzem, és akkor meghallgatván szavamat, pénztelenségemet látván akart adni pénzt, de nem fogadtam el, és akkor még ott maradt még sokáig, és beszélgettünk, és arról beszélgettünk, hogy Imrével hogy lesz, ha kiengedik, meg hogy hol követte el a hibát, de akkor is hibát követett el, amikor a leveleket körbeküldte, de arról én nem is tudtam, akkor már, amikor már ott élt nálunk a... a... Kossuth titkára, akiről én azt hittem, hogy cseh kertész, akkor leveleket küldött... szétküldte... Imre szétküldte a leveleket a többi birtokosnak, a földesuraknak és szervezkedett, és azt a levelet is elvitték, és a darabontok azt a levelet is felmutatták és... azért... fogták le Imrét... és akkor Feri azt szerette volna, hogy ha... én... ha segíthetne rajtam, de én nem tudtam mit mondani neki, de ezt is visszahallottam máshogy, ezt is vitték, ezeket a híreket is, azt, hogy ő ott volt, nálunk ott volt, és a gyerekekkel játszott, igen, kint játszott a parkban, és azután délután is ott volt még, és azután ott maradt éjszakára is, a másik szobában aludt, ezt látták, Ágota néni is, de ő mást mondott, ő másnap mást mondott, mert ő gyertyával járt a folyosón le s föl, egész éjjel járkált és leskelődött, és tudom, hogy leskelődött, de nem volt semmi, amiért leskelődhetett volna, verje meg az Isten őt is...

Én nem tudtam gazdálkodni, én nem értettem az anyagi dolgokhoz, és aki nem tud gazdálkodni, az egyedül marad Csesztvén, támasz nélkül maradtam, a megszokott együttérző szív nélkül, ottmaradtam a gyámolítás melege nélkül, akkor végképp elvesztettem a talajt a lábam alól, az anyósomnak, annak engedelmeskedni kellett volna, annak a

tekintélye előtt meghajolni... azt kellett volna, odajárni hozzá, ott lenni vele, de én nem szerettem Sztregovára menni, megírtam Imrének, hogy ha kijön, ha visszajön, engem már nem talál itt, elmegyek inkább én... én... elmegyek már, még most elmegyek, amíg benn van a börtönben vagy Pesten internáltan, mondtam neki, amikor hazaszökött a házi őrizetből, elmegyek vissza Biharba, és a gyerekeket is viszem magammal, mert jogom van hozzá, mert a gyermekeimhez jogom van. És senki ezért, mert... mert a Hanzély akart segíteni, és felajánlotta, hogy a gazdálkodásban is segít... Hogy segített volna? Neki is volt birtoka, és hogy kérhettem volna erre, nem utasíthattam vissza, amit tudott, azt segítette, amit tudott, hagyott ott pénzt, és akkor azt mondtam, hogy vigye el, de nem vitte, és akkor ő elment, és mindenki látta, és hallották, hogy kiabálok, és biztos, hogy ezt írták meg, és... és... hiába mondtam én... ekkor már megkaptam: „másé levél”. Amikor elvitték, Arinkával voltam várandós az utolsó hónapokba.

„Édes Emikém, még eddig feljárom, de már lassan kifogyok az időből, kénytelen vagyok neked ezen egypár soromban helyzetem és kérésem nyilvánítani, és kérni segíts, mennyire sorsod engedi. Légy szíves nekem, egy 600 pengőről szóló kötelezvényt elküldeni, hogy szerezhsek rá pénzt, hosszas nem akarok lenni, csak annyit mondok, hogy a szükség kényszerít erre, tudom, hogy önnön vagyonunk nincs, csak abból élünk, amit anyád ad, ez is bizonytalan, főképpen nékem bizonytalan, nincs jogom követelni, és oda én nem megyek, de én ezt nem is akarom, hogy oda menjek, még egyszer kérek, hogy intézkedj a kötelezvényről, bár neked sincs önnön vagyonod, nincs magad pénze, de talán valamelyik rokonod vagy barátod kiségit a végső szükségből.” Ezt írtam neki akkor... akkor 53-ban, 53 tavaszán. Mert májusban is írtam akkor, 12-én írtam ezt a levelet, hogy „sok kínban volt részem, mióta megszűntél védangyalom lenni, de bármily mélyen hatol lelkemben ez a sok kín, kívánom oldalad mellett hamar elfelejteni. Édes jó Emim, már nálad lettem volna, ha körülményeim jelenleg nem kényszerítenek, hogy mehessek, mert lehetetlen a háztól elmozdulnom, anyádtól éppen semmit nem kapok, így ne neheztelj rám, ha mihelyst lehet mennem, mindjárt nálad leszek...” És Pestre is írtam, ahová Imrét elvitték, Pozsonyból vitték, és ott kellett maradnia, és írtam,

hogy a Békéssyék szívesek voltak tudósítani, hogy Pestre mennek, és akkor küldtem neki egy pár harisnyát, és még küldtem neki még azokat is... bent vannak... össze... össze fogom készíteni, „mert mind rendetlenül van, de most már merkelem, és nem akarok nagy csomót küldeni, mert csak pakktáskával mennek. Jaj, édesanyádnak már nem tudok mit csinálni, egy krajcárom sincsen, és ő február óta nem adott, én tőle nem kérek semmit, gyerekestől rongyosok vagyunk, majd megöszülök, ez borzasztó. Egy éltet: meddig tart ez így, mi remény-ségem van, nagy nehezen körüljárom egyszer a kertet, három nap is fáradt vagyok és fáj a mellyem... himlőm is volt. Itt küldök két forint harminc krajcárt, a tejből gyűjtöttem össze, írlál ezen alkalommal által a világ viszonyai felől is valamit, csak már ez a bizonytalan helyzet, ez ne lenne, hogy ne kellene, hogy ne kellene így élni, szörnyű most ezen a Csesztvén, olyan, mintha kihalt volna, mintha kihalt volna, olyan ez a Csesztve...”

(Zaklatott, vizionál)

(Az ármánykodók! Ide is követtek, végig a nyomomban vannak most is, utánam jöttek Csesztvéről, Sztregováról nyomomba parancsolta őket az öregasszony. Ide jöttek mind álruhásan, bűzös leheletükkel, mocskolódó akarásukkal, hogy kedvezzenek annak ott! Ők szakították ki belőlem a jót, a jobbik feleket kitépték belőlem ezek az alávalók... ők biztatták fel Imrét Pesten az internálásban a nyakára járva, belécsimpaszkodva, mint a denevérek „hozom-viszem a híreket kedves öcsémuram.” A híresen erényes Komjáthy Anzelm, a szürke veréb, aki mindenben rosszat keresett és keserű volt, mint az epe, mert lelke kicsorbult a tisztos nyomorúságban. És a többi mint ugyanezt tette! Ellenemre fenekedett az a népség ott Csesztvén, a parasztok, a sunyi szolgák, az uraikat kínzó rosszalvó menyecskék ellenemre voltak és most is vannak, felvették a köpenyeket, az apácaruhákat, néz-zetek a fityulájuk alá, tépjétek le róluk a Júdás köntösét...! Ők látták, amit nem is gondoltam. Vagy csak gondoltam bűnös perceimbe, amit eljátszottam a szememmel, ők

látták, amit én nem értem meg soha... de ők, éppen ők láttak csúfságba fordult himlőhelyes arccal, teher után lötytedten csábítónak akkor is! Amikor egyedül voltam, amikor hozzám jártak az uram barátai, ők láttak engem szépnek, és mondtak szépnek Imrének is, pedig én magam voltam a roncs, beteg hátam, mellem sajgott, levegőt nem vehettem, kerengtem csak, és ők ott ültek az ágyam fejénél, lesték az álmaimat, súgták azokat Pestre, Pozsonyba Imrének... A szájaló cselédek, a jóbarátok, a környékezők...)

„Gyere vissza Erzsi, te csak virág légy nálunk.” Te csak virág légy nálunk Erzsi, gyere vissza. Hova mentem volna vissza? Alsósztrégovára? Alsósztrégovára?! Oda mentem volna?! Soha. Magamtól nem mentem volna soha. Csak engem oda vittek. Imre döntötte el, Imre döntött, hogy oda menjünk lakni. Mert az öccsének átadta az ispánlakást, a csesztvei kúriát. Át *akarta* adni! De hogy miért? Nem kellett volna átadnia... egyezhettek volna másként. Károly, az öccse tudott gazdálkodni, ő volt a gazdaember, ő értett a földhöz, ő értett az állatokhoz. Imre nem értett hozzá: Imre nem értett hozzá. Imre mért ment... mért ment Imre Alsósztrégovára? Mért ment oda? Oda a nagybirtokra, amikor itt... itt Csesztvén jobban meglettünk volna... itt minden együtt volt, itt mindnyájan együtt voltunk, köthettek volna más egyezséget... de amikor visszajött a börtönből, akkor minden más volt már, és aztán mégis megfogta a kezem, és azt mondta: „Erzsi, itt élünk tovább”. De nem éltünk ott tovább, nem maradtunk, de nem tudom, hogy mért nem maradtunk, mert maradhattunk volna akármeddig, de ők így egyeztek, így kötötték meg az egyezséget, hogy Károly kapja meg Csesztvét, Imre meg visszamegy... visszamegy Alsósztrégovára! Nem egyedül, énvelem, a gyerekekkel, megyünk mindnyájan, megyünk Majthényi Annához, megyünk a gögös fedél alá a kastélyba, az új kastélyba, oda megyünk, és akkor én kétségbeesésemben... és akkor én nem tudtam, hogy mit gondoljak, mit gondoljak Imréről, hogy mért akarta ezt, és arra gondoltam... hogy talán... hogy talán fél velem lenni, hogy talán... elhiszi, amit mondtak... Imre talán nem törődött velem, Imre akkor fogta a kezemet, mégis amikor visszajött, ak-

kor nem volt olyan, mint régen, fogta a kezemet és azt mondta: „itt maradunk”. Ott talán újra megtaláltunk volna mindent... minden ott volt, az emlékeink, és aztán minden kifényesedett volna.

(Keserűen, egyre gyorsulva, dühösen.)

Odamentem Majthényi Annához, és ott kellett élnem... és... és Imre állandóan az anyját nézte, mindig az anyját figyelte, hogy az anyja mit mond, hogy az anyja mit nem mond, hogy az anyja mit akar, hogy... hogy aztán együtt is beszéltek, pusmogtak, és biztos, hogy rólam beszéltek olyankor... Olyankor Imre egészen más volt, és Imre amúgy is egészen más volt, mióta visszajött, azóta nem volt... nem volt egyszer sem olyan, mint régen, amikor együtt szálltunk, amikor... amikor olyan volt, az már nem jött vissza. Én kétszer is mondtam neki, hogy Emikém, én innen elmegyek, nem bírok itt tovább élni, én ezt nem bírom, és a gyerekeket is, ahogy az asztalnál a Majthényi Anna nevelte, ahogy nevelte őket, ahogy mindenütt németül beszéltette őket, és én nem értettem, csak a felét értettem, és azután úgy ült ott tüntetően a gyertyánál, az egyszál gyertyánál, mert kettőt már nem gyújthattunk, és énnekem is csak egy és Imrének is csak egy gyertyája, mert kettőt már nem gyújthattunk, és ott ült és francia könyveket olvasott, részleteket olvasott fel belőle, és nézett rám, hogy én mit mondok, én persze nem mondtam semmit, hanem akkor én... akkor én szép voltam már megint újra, és akkor én fölvettem a fejem, mint a protestánsok, mint akik bajt csinálnak, mint akik a családban bajt csinálnak, igen, és akkor felvettem a fejem, és úgy mentem a palotán keresztül, és akkor nem törődtem azzal, hogy mit olvas, nem érdekelt, és legszívesebben belerúgtam volna a zsámolyba, amin a lába, a fenséges királyi lába nyugodott, és úgy nézett rám, mint az utolsó cselédre, és akkor... akkor én igenis bementem a szobámba és bevágtam az ajtót, hogy csak úgy repedt a fal, igen, bevágtam, és akkor ottmaradtam, és akkor Imre is jött utánam, sokkal ezután jött, és nem szólt semmit, csak elfújta a gyertyát, és lefeküdt és sóhajtozott és sóhajtozott, és azután is köhögött, és megint vért köhögött, és... és... így éltünk, és akkor azt mondta, hogy ne csatázzunk, hogy mi ne csatázzunk, de ő nem tudott igazságot tenni soha, mert nem tudta... nem tudhatta... mert nem lehetett, mert az anyját szerette, mert engem nem szeretett, vagy talán

szeretett, de nem tudtam akkor már, csak a gyerekekkel törődtem volna, de nem lehetett, mert nevelőnőt tettek, és... és nekem semmi, énnekem akkor már nem volt semmi, csak az volt, hogy bosszantsam, hogy Annát bosszantsam, hogy a nagyasszonyt bosszantsam... és amikor a legnagyobb Mária-ünnep volt, akkor teregettem, igen, kite-regettem az udvarra az összes fehérneműt, az ágyneműt, mindent kite-regettem, és akkor Majthényi Anna persze nem szólt semmit, de azután mindig áskálódott, mindig és mindenhol csak a rosszat kereste, és bennem a szikrák akkor is megvoltak, és igen... akartam... akartam... akartam volna valamit megmutatni, hogy én is vagyok olyan, mint más, olyan... olyan, mint a fenséges nagyasszony, és... és követeltem, azt akartam, hogy ide emberek jöjjenek, vidámság legyen, mert Imre nem volt vidám, olyan volt Imre, mintha az anyjába kapaszkodott volna, és igenis az anyjába kapaszkodott Imre, és nem hidegültünk el, nem igaz, hogy elhidegültünk, de talán... de talán akkor mégis az anyjába kapaszkodott, és az anyja volt felette, uralkodott felette, de azután a gyerekek még ott voltak, megpróbáltam velük, megpróbáltam és akkor azt csináltam... azt csináltam, amit talán nem kellett volna, azt csináltam... fogtam a gyerekeket és átvittem minden vasárnap a protestáns templomba, oda vittem őket, igen, ahol tótul folyt a mise, és nem értettünk belőle semmit, de még akkor is boldogabbak voltunk mind a négyen, de Imre persze nem volt velünk, Imre nem jött velünk, és Imre az anyjával beszélt, és kértem akkor, hogy Imre hozzál társaságot, hogy legyenek itt emberek, hogy ne csak az anyádat lássam, hogy lássak mást is, és akkor Imre nagyon... nagyon haragudott, de nem mondott semmit. Nem mondott semmit, de talán meg is utált, mert én az anyját nem szerettem úgy, mint ő, de ő úgy szerette az anyját, hogy állandóan vele volt, ott volt akkor is, a kezét fogta, amikor nem volt ott, amikor lefeküdtünk, akkor hárman feküdtünk, Majthényi Anna is ott volt, éreztem, Majthényi Anna mindig ott volt velünk, és ezt nem lehetett kibírni másként, csak úgy, ha társaságot hívunk, és hívtuk Vereséket, Szontaghékat, és eljöttek, és rendeztünk... rendeztünk... bálákat, és... és... ezt sokan nem nézték jó szemmel, mert akkor még szomorú idők voltak, azt mondták, hogy szomorú idők vannak, de közben... közben feketébe öltöztek, de közben nevet-

géltek, amikor nem látták, akkor persze nem voltak szomorú idők, akkor... akkor... pletykáltak, akkor persze nem voltak gyászos idők, amikor a másikat megszólták, amikor vihorásztak, akkor persze nem volt forradalom, és akkor semmi sem volt, és akkor úgy láttam én, hogy mindenki csak fölveszi magára ezt a fekete ruhát, mert már régen túl vagyunk a forradalmon, túl vagyunk mindenben, ezen az egészen, és már senki se... senki se olyan szomorú, mint amilyennek mutatja magát, sokan már csak azért szomorúak, mert ildomos volt szomorúnak lenni, mert úgy illett, mert ez kellett, mert ezt várta az egyik a másiktól, és tőlem is ezt várták, és én már máshogy nem tudtam védekezni, csak úgy tudtam védekezni, hogy ha megszakitottam a gyászleplel, ha feltéptem az egészet, és azt csináltam, amit szerettem volna, és azt csináltam... De szerettem volna, ha Imre is föl tud erre menni, de ő nem tudott, ő félrehúzódott, és csak tessék-lássék, csak néha Szontagh Palival megjelentek ott, és a... és a Henriczy lelkéssel beszélgettek, és néha velem is beszélgettek, és én szerettem volna vidáman élni, de nem tudtam, és a Majthényi Anna örökösen a nyomomban volt, és örökösen beleütköztem, minden fal mögött, minden ajtó mögött ott volt, minden ajtó mögött ott éreztem, és nem volt jó, egy cseppet sem volt jó ott élni! És sokat gondoltam Csesztvére, és... Cséhtelekre, Biharra, apámra meg anyámra... anyámra, szegényre, akit alig ismertem, mert meghalt, meghalt és én azért kerültem Nógrádba, ide kerültem, és itt ismerkedtem meg Imrével, azért volt minden, azért történt minden, de akkor a szorítás a fejemben újra megvolt, és éreztem, hogy táncolnom kell, hogy nevetnem kell, mulatnom kell, mert különben nem tudom elviselni ezt a... ezt a... ezt a hangulatot! nem bírom elviselni ezt az emelkedettséget! nem bírom elviselni azt, hogy ebédkor gongatni kellett, és nem bírom elviselni, hogy mindent németül kell mondani, Jawohl, liebe Mutter... és hogy a nagyasszony úgy néz rám, és hogy... ha a tányérhoz hozzáérek, akkor megrovoán néz rám, és ránéz a fiára, és a fia csak maga elé néz, az asztal közepére a levesestálba, a porcelánra, arra nézett, és sehova, és senki nem adott nekem semmiféle vigaszt, nem adott senki sem igazat, és egyáltalán nem lehetett így élni tovább! és nem tudom, hogy éltem, azt sem tudom, hogy bírtam, és a gyerekek...! a gyerekeket is elszakították

volna tőlem, ha hagytam volna, de nem hagytam, hanem elmentem velük, övelük, elmentem inkább velük és azután a társasággal... igen... igen, így történt, akkor azon a délutánon, amikor arról volt szó, hogy... hogy megyebál lesz, hogy Losoncon is megyebál lesz, és hogy oda kellene menni, és én jónak tartottam, hogy odamenjünk, és akkor mondtam, hogy menjünk, de senki nem hallgatott rám, és én mégis szerettem volna elmenni, szerettem volna... igen, mert a Majthényi Anna nem akarta, hogy elmenjünk, és nem akarta azt, hogy jól érezzük magunkat, és persze Imrének, Imre is azt mondta hogy neki sincs kedve menni, de én akkor is menni akartam, és akkor... akkor... a többiek, azok, akik ott voltak, azokat kérte meg, persze Majthényi Anna kérte meg, úgy, hogy én ne tudjak róla, azokat kérte meg, hogy kísérjenek, mert egyedül nem mehetek, és akkor elkísértek, igen... a lelkész és Szontagh Pali is velünk volt, felültünk a kocsira, és elég vidámak voltunk, nagyon vidám voltam, mintha vesztemet éreztem volna, nagyon vidám voltam... és... és kacarásztam, és néztem az eget és... és akkor elindultunk, és láttam Majthényi Annát, ahogy az ablak mögül a toronyszobából utánunk néz, ahogy kigördülünk, és nézett utánunk és... és egy felkiáltójelel volt az egész!!

Tudtam, de nem törődtem vele, és akkor... olyan gyönyörűséges szép időben kocsiztunk, és odaértünk Losoncra a megyebálra, bementünk... és mindenki összesűgött aztán és összebeszéltek, és akkor... akkor... már nagyon rossz volt, és azután... azután én valakivel táncoltam ott... a Meskóval sokáig táncoltam, megbotráncoltak és éreztem, valahogy hirtelen éreztem, hogy... és nem pattan, hogy az abroncs a fejemben tovább szorított és... és hiába táncoltam és pezsgőt ittam és... és az abroncs a fejemben tovább szorított és... és... nem hagyta hogy... nem hagyta hogy felengedjen, és nem engedett fel!

(Erős hangsúlyok, súlyosan)

(Rettenetes szavak! Tudom. Amit kiszabadulván Imre, Majthényi Anna mondott a fiának. Azokat én soha nem hallottam, de tudtam, mondta őket, mert alkalma kínálkozott végre rossz híremet költeni, hogy végre megintgarni tudta Emikéjét. Rettenetes szavak, amiket nem mondtunk egymásnak, amikor hazajött Imre, amiket az-

tán mégis mondtunk ott Sztregován, az utolsó bál után, akkor mondtam én is, akkor! Rettenetes szavak, az öregasszony szavai, azokkal ütött sebet Imre szívében, azokkal büvölte újra magához, azokat Imre úgy vette, olyan önfeláldozón, mint Jézus urunk, azokat úgy vette által az anyjától, amik mostantól majd hozzá kötik, és elválasztják végleg tőlem, azokat önként verte a szívébe a szerencsétlen ember. Rettenetes szavak, azokat a végén én is odavágtam, azokat nem kellett volna: „sunyi lelkű az édesanyád, kedves Imre...” Hogy gögös, más becsületéből könnyen csúfot űz, mert hatalma van a szavak felett, hogy „ő rontotta meg végképp a mi szövetségünket”.

Rettenetes szavak. „Átkozott, aki kiforgatja jogaiból a jövővényt, az árvát, az özvegyet! Az egész nép mondja rá: Ámen!” Amitől él majd soká, és mindenkit eltemet, a saját lelkét marcangolva utolsó percében, mert nem lesz más! De mondtam sokat róla Imrének is akkor, amikor elváltunk. Hogy nézett! Fekete volt az arca egészen... „Ne nézz rám így, nem tudom kiállni...” Igenis akartam a háborúságot, hogy egymagam mindenért megfizessek, hogy egyedül törjem meg őket, megtörjem őket a hitükben, mert én csak abban tudhattam, a finom lelkükben...)

Én nem vágytam soha nagyságra, csak boldogságra. Boldog szerettem volna lenni. Mindig csak boldog szerettem volna lenni Imrével is. Nekem semmim nem volt, csak a szívem. Csak a szívemet vittem a házasságba. Nekem nem voltak ékszereim, nekem nem voltak jó ruháim. Nekem semmim sem volt, nekem még jó modorom sem volt. Talán azt is meg kellett mutatni, hogy kell késsel-villával szépen enni. Én így kerültem oda, és nekem semmit sem lehetett, csak a szívemet mutatni. Az én szívemet egyedül Imrének mutatni. Én nem akartam mást soha, nem vágytam másra, soha nem akartam mást, nem akartam nagyságos lenni, nem akartam nagyasszony lenni, én voltam Erzsi tekintetes, én vagyok Erzsi tekintetes, és igen, én voltam, én vagyok... vagyok...

igen és én is voltam mindig, mert... mert nem lehetett más, csak én, egyedül én vagyok Éva is, de nekem csak a szívem volt, egyedül a szívem, azt a kezébe adtam. Nem bántam, egyáltalán nem bántam, és semmi se bántott volna, ha akkor békén hagynak, de nem hagytak békén, és énbennem, igen, a dac, a dac erősebb volt, mert nem bírtam elviselni, hogy a szívemre tapostak, hogy a szívemet ütötték, nem bírtam azt se elviselni, hogy nem kaptam vigaszt, nem védtek meg, nem volt, aki megvédjen, mert Imre... Imre félreállt, és csak versben írta meg, és azt aztán megmutatta, nekem megmutatta, azt írta, hogy „ne csatázzunk”. Ki ne csatázzon? Hol ne csatázzon? Hogy ne csatázzon, amikor csataterén éltünk, amikor egymással szemben éltünk én és a nagymama, és ott volt köztünk Imre, ő volt szegény egyedül, egyedül volt, és nem nézett rám, hanem... hanem előre nézett, olyankor olyan... szomorú volt, nem mondott semmit, nem... nem vitatkozott, hanem félrevonult, és a könyveibe bújt, és aztán a tollai... a tollait hegyezte, és azután... akkor én hova menjek, én mit csináljak? Nem tudtam mást csinálni, minthogy dacos maradjak, a dac a fegyverem és a szívem, ez a kettő, ez maradt nekem akkor... akkor, amikor visszatértem arról a bálról, visszajöttünk és láttam, hogy Imre félrevonja a barátját és kikérdezi... és... lementek egészen a kert aljáig, és ott beszélgettek, és... és... nem volt indulatos, amikor visszajött, de azután nem sokkal megmondták... megmondták, hogy el kell hagynom a házat, el kell mennem, és akkor engem... engem szabályosan eltoloncoltak, és azután... azután el kellett menni a közjegyzőhöz a válásra, ott voltunk... ott voltunk... a válást... zöld posztó volt az asztalon, és azon volt az irat, amit alá kellett írni, és akkor én... újra dacosan, újra a szívemre hallgatva, a szívemre... és akkor újra... újra a fejemben az abroncs... és akkor én aláírtam, aláírtam, aláírtam ezt a papírt, ezen rajta volt, hogy... hogy közös megegyezéssel és akaratlanul, hogy... elválnék egymástól... és hogy elszakadunk, és... és akkor... akkor már nem volt etikett, nem volt, már a nagymama nem akart semmit... már látni se akart, és... akkor biztos talán még boldog is volt, de akkor mindenkinek azt mondta, mindenkinek, aki a közelébe került, mindenkinek, talán még az inasnak is, mindenkinek azt mondta, hogy az „Erzsi tekintetesnek el kellett menni a Madách házból, mert az úri közönség

kirekesztette magából, a nemesek kirekesztették, szegényt hozott a Madách házra”.

Milyen szegényt hoztam én a Madách-házra, mért nem jött velem Imre akkor, miért... miért? Talán tudta, hogy ez lesz a vége! Talán tudta. Talán tudták mind a ketten, igen, mind a ketten tudták, mind a ketten, hogy az lesz, amit Majthényi Anna akart, hogy végre elmenjek ettől a háztól, és akkor el kellett mennem. Aláírtam, igen, aláírtam... örökre aláírtam... a válási egyezséget... Ecséden aláírtuk, igen, ötvennégyben, július 25-én, ott volt a nagybátyám, Fráter Pál, és ott volt a Béla is, a fivérem, és akkor aláírtuk, azt írtuk, hogy hosszú megfontolás után meggyőződve, hogy házasságunk már fenntarthatatlan, és hogy egyetértés és önmegtartózkodás megszűnt, minek eredményeként nemcsak magunk örökös boldogtalansága, de a felbontott család következtében gyermekeinkre is sokoldalú kár következne. Ezért egyetértően örökre és végképp elhatároztuk, közmegegyezéssel egymástól elválnék a feltételekkel, az egyező felek megnyugvásáért, az egyezséget megolvastva sajátkezűleg aláírtuk a megkért atyafi tanúk előtt Fráter Pál, Fráter Béla előtt „örökre és végképp”, aláírtuk a súlyos végzést, aláírtuk az egyezséglevelet, melyet gyorsfutárral elküldtek Pestre közjegyzői hitelesítésre, de amikor már elment a futár, amikor már elment, akkor tudtam, hogy nem kellett volna aláírni... mert az egészet nem mi találtuk ki, mert az egészet nem mi akartuk, mert... mert amikor könyörögtem volna, amikor látta rajtam Imre, hogy könyörögnék, hogy álljunk el az asztaltól, hagyjuk itt, de nem mondtam, de úgy néztem, úgy néztem, biztos, hogy látta, és akkor láttam én is, hogy könnyezik, igenis könnyezett, mert... mert a Béla is látta, hogy könnyezett, és mégis aláírta, és azután... azután én is aláírtam, de amikor elment a futárral az egyezség, akkor arra gondoltam, hogy valamit kell csinálni, hogy rohanni kell, és... és elrohantam a közjegyzőhöz, hogy megmondjam, hogy nem, de akkor már elkéstem, elkéstem, mert már ráütötték a pecsétet, és már... már okirat volt, és két nap óta már hivatalos is volt, és akkor... akkor már nem volt semmi, akkor már nem tudtam mást csinálni, akkor egyedül... egyedül az anyósomhoz, egyedül Majthényi Annához fordulhattam, mást nem is tehettem, és azt írtam neki, talán az első levelet, amit leírtam neki,

megírtam, hogy egyedül anyai lelke elejébe, bocsánatot kérve vagyok bátor, és Imre könnyeitől és lelki fájdmától erőt nyerve ezen pár sorokat anyai szíve elejébe bocsátani! Itt a perc, hol Imrétől és kedves gyermekeimtől el kell válnom. Az igaz, hogy sokrészt magam vagyok oka, mert nem kellett volna engedni némi fájdmától magamat elragadni, de ellenem annyian ármánkodtak, és énbennem a dac erőt nyerve, eljött azon idő a sok félreértések után, hogy Imre végül is elküldött magától. Ezt érzem, hogy megérdemeltem, de istenemre mondom, hogy szívem soha meg nem szűnt iránta forrón érezni, azt csak most érzem, mióta itt a keserű elválás percei. És hogy vonjuk vissza, hogy... túlbecsültem magam, hogy én szerettem volna, hogyha Imre nyújtotta volna vezető jobb karját felém, de el kellett válnunk egymástól, mert az indulat messze ragadott mindkettőnket, és ezért kellett válni egymástól fájdmakkal és bánattal, szívem érzi, hogy ha Emi megbocsátott volna, a jövő boldog lett volna köztünk, és így, hogy lelkem megtegye mindazt, amit fájdalma sugall, felkérem lelke sugallatából eredő tanácsot a végső percben, szóljon Emivel, beszéljen Emivel, és mit határoz, és én megnyugszom benne, és ha még érdemes vagyok tanácsa elfogadására, higgye meg, nem kértem eddig, semmi más vissza nem tartott, de a végső percekben elhagyott, és a szeretet uralkodott felettem, borzadva az elválástól, bánatos szívvel elválva Emi által üzent, hogy sorokba helyezett válaszát, és ha nincs bocsánat számomra, szegény Jolánkára kérem nagymama áldását, hogy mindnyájunkon az isten áldása maradjon, hogy bocsánatot kér bánatos lelkem, és aláírtam, hogy Erzs, és aztán elküldtem, és nem kaptam rá, nem kaptam semmilyen választ...

(Erős képzelettel, lázasan)

(Ó, a sokadalom! Mennyi nép! a zászlók fényesen lengenek! A mi bihari szelünk mily mozgalmas, körülhordozzák az úr testét, a baldachinokat végig a hídon a rudakon, a sok arany meg ezüst hímzés, a csipkék milyen drágák, milyen fehérek, mindenki milyen szépségesen szép ezen a napon, amikor elébe kell állnom sorsomnak, most én leborulok az úr Jézus Krisztus előtt esengve kérve bocsánatát, mindenki bocsánatát...)

Szekér jött Sztregováról? Levél jön Sztregováról? Jön-e szekér, jön-e alkalmatosság Sztregováról? Levelet nem hozott Sztregováról? Itt van ez az ékszer. Meg ez is. Itt vannak ezek az ékszerek. Odaadom, pár forintért odaadom, aláírom, adja ide, az adósságlevelet, aláírom. Nem törődök azzal, hogy ki tudom-e fizetni, majd kifizetem. Jön majd szekér Sztregováról. Jön levél is. És kifizetem. Könnyen kifizetem, adja ide, aláírom. Jön a szekér Sztregováról. De ki küldje, ki küldhetné? Imre meghalt. Meghalt. És aztán én elmentem... elmentem oda, és akkor be akartam menni, hogy megnézzem a gyerekeket... hogy megnézzem Arinkát, Jolánkát, Aladárt, hogy megnézzem... és nem engedett be Majthényi Anna! Nem engedett be! A kutyákat rámszította volna talán, de... csak a kapuig jutottam, ott meg kellett állnom, bezárták a kaput, és hiába kiabáltam, nem engedett be... és a gyerekek... a gyerekeket nem engedte ki, hiába kiabáltam, és akkor az az abroncs a fejemben, akkor... megátkoztam az özvegyek átkával... akkor... akkor összeestem, és elvittek engem az első házba, egy ideig ott voltam, aztán jöttem vissza, valahogy visszajöttem, valahogy szekéren visszajöttem Váradra, két napba tellett az út vagy háromba, és akkor állandóan néztem a... a... fákat és a bokrokat, a mezőket néztem, és... leugrottam a szekérről, el akartam szaladni, el akartam rohanni, és a szekeres hozott vissza, ő ültetett vissza, és aztán adott nekem pálinkát is, és azelőtt is, és odaadtam az ékszert, járkáltam mindenhol, járkáltam és mindenki vel veszekedtem már.

(Vékonyodó hangon, suttogva)

(Erőnket hajlító szent isten, könyörülj cselédeden. Áldd meg küszködésemet, áldd meg hátramaradottaimat, verd meg az ellenségeimet álmatlan rossznyavalyával. Nem bocsátok meg nekik. Talán a végső percben sem, ha te nem akarod. Megküzdök a halállal, megragadtak angyalai, markolnak erősen, nem mozdulhatok. Hogy tehetném le magamról ezt a terhet, gyűlöletet, ami földhöz húz, leszegez lelkestől engemet? Éget, mint a fehérparázs. Hogyan szeressem az asszonyt, aki elűzött gyermekeimtől, aki ellenemre fordította uramat, Aladár fiamat, hogyan szeressem ellenségeimet? Hogyan bánjam

meg teméntelen vétkeket? Erőimet roppantó szentség, segíts most cselédeden. Könyörülj rajtam utoljára és gyermekeimen... Megragadtak a fekete angyalok minden tagomban, szorítanak erősen... Hogyan szálljak így uramisten...)

Egyszer sokáig ültem. Igen, emlékszem, egyszer valahol a kert aljában ültem, valahol a rokonoknál, Biharban voltam akkor, Cséhtelegen a hegyek között, már visszajöttem, a gyerekeimet nem láthattam, ültem ott sokáig a fűvön, és... és szagattam a fűvet magam körül, néztem oda a távolba, arra... arra van Sztregova. Arra van Aladár és Jolánka is... és Arinka is, és persze ott van Imre... Imre is ott van. Nyugtalan voltam... ködök jöttek mindenhonnan. Akkor el kellett indulnom... Akkor én elmentem, és a rokonok kerestek mindenhol, kémkedtek utánam, voltam mindenhol, kocsmákban voltam, mindenhol, és... és... pajtákban is aludtam, és akkor már nem voltam Erzsi tekintetes, mégis én voltam Erzsi tekintetes, és hogyha valaki kérdezte, nem mondtam meg, hogy én vagyok... én vagyok Erzsi tekintetes, hogy én vagyok az... aki... akiről a Tragédiát írta Imre, mert igenis rólam írta, én vagyok Éva, igenis én vagyok, és nem mondtam senkinek, és akkor csak mindenki üldözött, és kergettek, és az árokban kellett meghúzódnom és... és azután már beteg voltam, és... és nem tudtam, hogy hol vagyok

(Lassan térdre ereszkedik, majd egyre lejjebb)

és valamilyen hídnál, hídnál voltam ott... ott... kértem... kértem pénzt idegenektől... kértem... és... akkor már cipőm sem volt... és... az árokba húzódtam és ott éltem... és voltak kutyák, akik velem jöttek, együtt mentünk... átmentünk a réteken, átmentünk a bokrokon, átmentünk, átgázoltunk egy ingoványon és egy patakon is, és a lidércet is láttam, a lidércet, és a lidérc, a lidérc fényét és akartam, a lidércet, mert Imre azt mondta, hogy én vagyok a lidérc, aki éjszaka járkal és kísért, én voltam akkor Éva, és én voltam Erzsi tekintetes, és Imre is én voltam, és mindnyájan együtt voltunk, és együtt mentünk valahová, nem tudom, hol voltunk, beszélgettünk, és azután bekerültem a falak közé, és akkor a falak között voltam sokáig, és akkor jöttek hozzám, mondtam, hogy az Aladárt hívják ide, a legkedvesebb gyereke-

met és Jolánkát, és nem hívták, és nem jöttek, és senki se nézett felém, és akkor az az abrocs a fejemben tovább szorított, és így volt... és Éva... a lidérc is... mindnyájan együtt voltunk és... és nem volt ott senki más, mint mi hárman, hárman voltunk: a fény, Imre és én, és senki más *nem volt* körülöttünk...

(Az ápoló felkarolja-emeli, a kocsira teszi.)

KÜLSŐ HANG *(férfi)*: A halott neve Fráter Erzsébet, néhai Madách Im-

re birtokos és országos képviselő özvegye. Születési helye Csécse, Nógrád vármegye. Lakása állandó nem volt. Neme: nő, kora: negyvenöt év. A halál oka: eskór. Eltemetve a váradi-olaszi sírkertben november 19-én. A temetési szertartást végezte Szikszai József református imával, Dankó Sándor énekvezér. Halálozási helye: meghalt a megyei kórházban, halottkémlő: dr. Spitzer.

(Az ápoló lepellel leteríti. Közben: egyszerre két dal hallatszik, egy női hang bihari nótát énekel, egy férfi hang pedig a „Legyetek porrá, kik porból lettetek” protestáns zsoltárt.

A háttér felizzik, az árnykép élesen kirajzolódik, az előtérben álló kocsi körvonala szinte „ráég” a vakító fehér háttérre – aztán a fény vissza generál, majd függöny.)